ЛННБ України ім.В.Стефаника
01139465 (Т)

НА СЕЛІ.

ПОВІСТЬ

М. Школиченка.
М. Кононенко.

Ціна 60 кр.

У ЛЬВОВІ, 1898.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка,
під зарядом К. Беднарського.

КНИГАРНЯ НАУК. ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА

у Львові, улиця Чарнецкого Ч. 26.

має на складі слїдуючі книжки:

Адам Дядько Гроші а праця, повість	3·20 зр.
Антонович Вол. і Іловайський Історія великого князївства литовського	1·60 „
Байда П. (Нїщиньский) Гомерова Одиссея. 2 томи.	2·20 „
„ Одиссеєві плавники	—·10 „
Бальзак Гонорій. Батько Горіо. повість з франц	2·00 „
Барвінок Василь (Барвіньский Вол.) Безталанне сватанє, оповіданє	—·80 „
„ „ Цїсар Йосиф II, відчит	—·10 „
Барвіньский Йосиф. Павло Полуботок, трагедия	—·20 „
„Батьківщини“ бібліотека І. Н. Дві хлопські держави.	—·05 „
„ „ Хлопи і хлопська справа	—·05 „
Бачинський Юлїян. Україна Irredenta	—·60 „
Баштовий. Українство на літературних позвах з Московщиною	—·50 „
Безсторонний Ів Відношеня обрядові в всхідній Галич.	—·30 „
Бесїди про часи козацькі на Українї Чернівцї. 1897	—·70 „
Бораковский. Твори драматичні	1·30 „
Брет-Гарта. Кріссі, повість з англїйського	—·60 „
Будзиновский Вяч. Стрімголов, оповіданє	—·40 „
„ Оповіданя	—·30 „
„ Як чоловік зійшов на пана	—·50 „
„ Хлопский страйк.	—·15 „
„ Грунтовий податок	—·10 „
Верне Юлїй. Довкола землї подорож	—·60 „
Верхратский Іван Соматология	—·90 „
„ Начерк соматологиї	1·50 „
Гаршин Всевол. Малярі, оповіданє з великоруського	—·10 „
Гейне Г—Л. Українка і М. Стависький. Книга пісень	—·80 „
Герінг-Герасимович В. Що то таке економія?	—·20 „
Герштекер. Розбишаки на рїцї Міссісіпі, повість з нїм.	—·80 „
Гете-Ріленко В. Іфігенїя в Таврії, драма.	—·30 „
Гілерн Вільгельміна. Власними силами, повість з нїм.	1·20 „
Гоголь Микола. Вечерницї, з великоруського	—·10 „
„ „ Мертві душі, поема з великоруського	1·80 „
Гончаров. Обломов, роман з великоруського в 2 том.	1·80 „
Гордїєнко. Картагенцї й Римляни	—·20 „
Глїбов Леонїд. Байки	—·05 „
Граб Павло. З півночи	—·20 „
„ З чужого поля	—·20 „
„ Пролїсок	—·20 „
„ Доля	—·20 „
Гребінка Евген. Байки	—·10 „
„ „ Чайковский, роман в 2. частях	—·70 „
Григорієвич Гр (Цеглиньский) Шляхта ходачкова, ком.	—·15 „
Григорієвич Гр. Соколики	—·50 „
„ „ Торговля жемчугами	—·20 „
„ „ Артонавти ком. в 3 д.	—·50 „
Грушевський Михайло. Виїмки з жерел до істориї України-Руси	1·00 „
„ „ Жерела до істориї України-Руси том I., II. і IV. по (том III вийде пізнїйше).	2·00 „
Галїн Теодат. Перші Зорі, оповіданє.	—·35 „
Данилевський Гр. Збігцї з Новоросиї, повість з великоруського	1·00 „
„ „ Нові земллї. Роман в 2. частях	1·20 „

№2012

В 1866

НА СЕЛІ.

ПОВІСТЬ

М. Школиченка.

Накладом Редакції „Літературно-Наукового Вістника“.

У ЛЬВОВІ, 1898.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарского.

1 р 50 к.

Збірка М. С. Возняка

ЛЬВІВСЬКА БІБЛІОТЕКА
АН УРСР
№ И-35739

Присьвячую моїй дружині.

I.

У Максима Мисака, як і у кождої людини, був і батько і мати, але хто вони були — ніхто того не знав і не відав, так само не відав, як і сам Мисак. Коли йому було девять років і на його очах умирала хора „мама“, тоді вперше довідав ся він, що та мама була зовсім не його мама, а просто чужа, стороння жінка, що годувала Максима до девять років. Покійну „маму“ звали Марусею Степовою; вона доживала останні свої дні на кватирі у міщанки, перекупки Мокрини Хведорівни. З того часу, як Максим почав памятати себе, то завжді бачив перед собою ті самі дві кімнати, у яких жив з мамою, і ту саму Мокрину, що завжді приносила їм ранком молоко і яку мама називала або хазяйкою, або Мокриною Хведорівною. Коли-ж мама заслабла, то нераз посилала Мокрину за лїкарем, часто скаржилась їй на свою хоробу і нераз в розмовах з нею згадувала імя — Максим. Хлопець угадував, що то про його була річ, але не прислухав ся до розмови і не знав, про що була бесїда. Коли-ж мамі зробило ся дуже вже недобре, тоді вона послала за Мокриною і наказала, щоб та зараз же прийша вкупі з ним. Мокрина жила в одному домі через сїни і через хвилину обоє вони вернулись до хорої мами. Мама важко дихала; у грудях у неї хрипіло і вона дуже часто спинялась, коли говорила тоді. Усїх маминих слів Максим не памятав гаразд або позабував, але-ж ті слова, що доторкались саме до його, він памятав

ясно і виразно. Мама поклала тоді йому на голову свою холодну важку руку і говорила до хазяйки:

— Мокрино Хведорівно! Чую в своїй душі, що завтра вже мене не буде на сьвіті. Сю ніч я умру. Усе, що бачите отут у хатах, я призначаю вам, — візьміть собі. У скрині знайдете гроші... Що зостанеть ся після похорону — потратьте на його, на Максима... Не обижайте його. Він був круглим сиротою до сього часу, а завтра осиротіє ще більше, — тож не обижайте його. Малим немовлятком я знайшла його в Полтаві, в снігу, на вулиці. Цілу ніч відтирала його спіртом, плакала над ним, побивалась, просила Бога оздоровити його. Бог приняв мої молитви, оживив, оздоровив його. Я хотіла віддати його в поліцию, але та ніч, віддана на пів замерзлій дитині, зробила мені Максима рідною дитиною і я лишила його у себе. Ось уже девять років минуло, як кохаю його, доглядаю, обороняю від хороб та всього поганого. Задля його тілько і приховувала я ті гроші, хотілось мені зробити його людиною, та Господь не допускає... Театральне життє розбило мої нерви, здоровля, силу... А ти, дитя моє, — знявши з Максимової голови руку, говорила мама далі, — не забувай... Не забувай, синочку, що ти на сьвіті сам, що від тебе самого залежати буде зробитись або гарною людиною, або поганою... Дбай, прикладай усі свої сили, щоб стати гарною, а не поганою людиною... Чуєш мене, Максимку?

— Чую! — ледво відповів тоді Максим, але не плакав. Плакати йому не хотілось, а тілько важко було, відбирало голос. Мама теж не плакала і не стогнала; вона тілько часто спинялась, бо у неї хрипіло в грудях, у горлі, і важко було говорити.

Тієї-ж таки ночи сонного Максима забрали від мами і перенесли в хату до хазяйки Мокрини. Там розбуркали його і відвезли аж на другий кінець міста до Мокриного брата. Максим прожив там два тижні, а може й більше, бо коли Мокрина забрала його і привела до себе до дому, то на кватирі у неї стояли вже мамині шафи, етажерки, зелений стіл, декілька малих круглих столиків, канапка, крісла, зеркало мале і велике і багато дечого иньшого,

окрім одежі та зеленої великої скрині, — сього не бачив він нї в одній хатї. Про маму йому не казали нїчого, але він дуже добре розумів, що мами вже не було на сьвітї, бо й та кватира, де жили вони, була тепер порожня, оббита новими шпалєрами і красїльщик докрашував саме підлоги.

Максим думав про маму що дня, сумно було йому без неї, та він мовчав, не скаржив ся і не казав нїкому нї єдиного слова. Страшно було йому питати про се, та і взагалї він почував себе нїби заляканим, хоч його й не обижав нїхто і не гримав на його. Мокрина та її чоловік поводились з ним ласкаво, так саме як і з Омельком, своїм сином, що був на два роки старший від його. Кождої суботи, як і при мамі велось, йому мили голову, давали чисту сорочку, а раз на місяць водили до лазнї і він нї в чому не спостерігав рїжницї між собою і Омельком, а все таки почував себе чужим, боязко ходив по хатї, несьміливо просив ся піти погуляти з дїтьми, а коли йому приказували що, то слухав уважно і зараз же робив, що було звелено, хоть часом і не бажалось йому того робити.

Через рік Максима віддали до тієї самої школи, до якої другий уже рік ходив і Омелько. Максим був тихим і в школї, бояв ся учителя і все, що той задавав вивчувати — вивчував як своїх пять пальцїв. Учитель часто хвалив Максима і сим наддавав йому ще більшої охоти до науки і разом з тим ставав уже не таким страшним, як то було з початку. На весну Максим догнав наукою Омелька; учитель хвалив його за се ще більше, і взагалї так гарно поводив ся з ним, що Максим справдї почав любити його і через те на кождому кроцї дбав догодити йому ще більше. Раз тілько трапило ся так, що обидва хлопцї не повивчували своїх лєкций, але той один раз запав Максимови в голову на вікы. Коли другого дня йшли вони з Омельком у школу, Максима пронизувало то огнем, то холодом, — він і турбував ся і бояв ся, що не вивчив лєкції. Чим близше доходили вони до школи, тим страшнїйше робило ся Максимови. Коли-ж він ступив на шкільний поріг, то зовсїм уже не міг утриматись і на ввесь голос розплакав ся. Плач його мішав ся з нервовими викриками

і чим більше дбав хлопець утримати себе, тим голоснійше виривались з його грудей здавлені покрики і він сам не тямив, що діється ся з ним. Наука в школі ще не починалась, бо було досить рано, але-ж Максимів плач та викрики примусили вчителя вийти з своєї кімнати раніше і розпитатись. Чверть години допитував ся вчитель, що таке з ними, але не маючи змоги нічого зрозуміти, силоміць повів Максима до своєї кімнати і, заспокоївши його з великим трудом, сяк-так довідав ся про причину плачу. Коли причина виявилась, учитель мягким, ласкавим голосом промовив:

— Яке-ж бо ти дурне хлопя! Замісць отак плакати взяв би ти краще книжку, сїв денебудь у закутку і поки почалась би наука, ти-б і вивчив свою лєкцию.

Максим сподївав ся і був певний, що його ждала якась надзвичайна кара, а коли почув, що вчитель так ласкаво пораяв йому що дїяти, він раптом засьміяв ся, живо кинув ся до вчителя і хотїв поцїлувати його, але знов злякав ся і спинив ся.

Учитель пильно подивив ся на Максима, погладив його по голові, спитав, яким родичем доводив ся він Омелькови і коли почув, що Максим сам не знав, чий він з, замислив ся на хвилину і нарештї спокійно вимовив:

— Так отже засядь у закуток тай учи ся, поки що!

Коли Максим вийшов від учителя, дїтвора кинулась до його і почала розпитувати. Максим не знав що кому сказати і мовчки пробивав ся у закуток школи, а товариші товпились за ним. На порозї з'явив ся учитель і гукнув:

— Не чіпайте його, він мусить вивчити лєкцию!

Школярі розсипались по всїй школї, а Максим справдї заліз у самий закуток і там, розгортаючи свою книжку, почував сором, що всї товариші його відали про те, що він не знає лєкциї. Одначе-ж знайшовши те, що йому треба було вивчити, Максим вигнав із своєї голови всї сторонні думки і взяв ся до лєкциї.

Три роки ходив Максим до школи, але нї разу вже не трапило ся, щоб він не знав лєкциї. За сї самі три роки йому так припала до вподоби наука, що коли повернув ся з съвідоцтвом до дому, то замісць радости був

сумний і невеселий. Мокрина подивилась на його, здвигнула плечима і промовила:

— Чудний ти хлопець! Чужі дїти радїють, що покінчили школи, а ти неначе той оселедець посолений! Чого тобі ще треба?

— Хотїв би ще вчитись, — несьміливо відповів Максим.

— Бач, чого тобі захотїло ся! Нїкому було, хлопче, дбати, щоб було за що вчитись. І так Богови дякуй!

Не сьому закінчились усї розмови. Другого дня обидва хлопцї приставлені були на базарі до торговлї: Омелькови звелїла мати продавати хлїб та булки, а Максимови призначила продавати на базарі і розносити по дворах бублики.

Максим узяв ся до роботи. Ранком рано розносив бублики повсегдашнїм покупцям до дому, а далї весь день сидїв з вязками бубликів на базарі і торгував. Дїло у його йшло добре; догани від хазяйки Мокрини не випадало нїякої і Максим почував себе задовольненим, що справляв ся в торговлї, як і дорослий купець.

Якось раз пізнав Максима учитель і підійшов до його:

— Бублики продаєш? — запитав він.

— Бублики, — почервонївши відповів хлопець.

— Сам додумав ся торгувати, чи тебе посилають?

— Нї, посилають... Я живу у Омелькової матері.

— А вільний час буває у тебе?

— А вже-ж буває.

— Що-ж ти тодї робиш?

— Та так — то се, то те!

— Ти-б краще до мене заходив; я давав би тобі книжки читати, — читав би та осьвічував ся.

— Я й сам думав про се, та не посьмів...

— Собі шкоду робиш! Ти-ж знаєш, що я всїм школярям книжки даю. Коли книжки цїкавлять тебе, то добувати їх і учитись по їх треба сьміливо, а не з нишка! Ти хлопець здатний і коли не марнувати-меш часу, а читати-меш книжки, то вони тобі віддячать згодом, сам побачиш!

Учитель купив вязку бубликів і пішов, а Максим дивив ся за ним у слід і думав. Учителеві слова розжевріли в йому притихлу на час охоту до науки і його груди наповнялись бажаннєм учитись, учитись, учитись...

Максим почав учащати до вчителя, брав у його ріжні книжки і вчив ся. В розмовах з учителем Мисак докладнійше розповів йому про своє життє, а той довідавшись, що Максим був годованцем Марусї Степової, пояснив і йому докладнійше, хто була його названа мати. Маруся Степова була артистка і не сходила зо сцени щось з двайцять років. Учитель додавав, що вона була першорядною артисткою; він також чув колись, що коли вона була в Полтаві і вертала з театру до свого готелю, то знайшла в снїгу хлопця, видимо його, Максима. Ніяких більше подробиць не відав і учитель, а через те всї Мисакові знання про „маму“ на сьому тілько й обмежувались.

Два роки вчащав Мисак до вчителя і брав у його книжки; коли-ж учителя перевели в якесь иньше місто, то Максим знову цїлком віддав ся своїй комерциї і тілько в ряди-годи читав ті книжки, які траплялось йому добувати у своїх знайомих. Так вело ся дотн, аж поки Максима забрали в Москалї і зареєстрували в той полк, що був на постої у Київі. Після невеликого, брудненького повітового міста Мисак опинив ся в великому, чарівному містї — Київі.

Не подобав ся йому зразу бурхливий та клопотливий Київ, але згодом те саме бурхливе життє закрутило й його в своїх каламутних хвилях і не вернуло вже більше до тих людей, з якими жив і ріс він доси.

Оговтавшись з салдатчиною та розміркувавши в казармі про своє одиноке життє, Мисак поклав собі зробитись чиновником і взяв ся знову за книжки. Самовченнє йшло у його не погано і під кінець військової служби він здобув собі титул „кандидата на класний чин“. Право се зараз же дало йому спромогу перемінити салдацьку шинелю на чиновницьку і засісти в полковій канцелярії діловодом.

Потягли ся роки за роками і коли Максим Мисак здобув собі чина „надворного совітника“, то сидів уже

чимало років не в полковій канцелярії, а в „інтендантстві“.

Чин надворного совітника дали Максимови саме тоді, коли пішов йому 48-ий рік життя. Мисак спокійно зустрів і свого чина і 48. роковини свого віку. Чини не цікавили його ніколи, а 48-літній вік не лякав і не турбував його. У Мисака не було ні жінки, ні дітей, турбуватись не було про кого, а економічно бережливе життє давно вже заспокоїло його матеріяльні турботи і старість та кінець віку не лякали його ні злиднями, ні жебрацтвом. Великих капіталів та маєтків у його не було, та про те він почував себе цілком забезпеченим і по своїому щасливим.

Ще служивши в полку „рядовим“ і ламаючи свою голову над тим, як прожити на ті 45 копійок, що видавали йому через кождих два місяці, він намалював собі в думках ідеальний плян будучого свого життя і дав на віки нерушиме слово, що виконає той плян, здійснить, зреалізує його хоч би там що! І постанові своїй він не зрадив. Ставши чиновником він з першого-ж року своєї нової служби строго розмежував та урівноважив свої приходи з розходами і що місяця енерґічно дбав, щоб з 25 карбованців, які получав, 24 карбованці йшли на прожиток, а один карбованець до ощадної каси, що переховувалась в його-ж власній шуфлядці. Як зрахував Мисак, так справді і виконував. Коли-ж платня йому де далі збільшала ся та виростала, богатшала разом з тим і ощадна каса. „Наградні“ та „пособія“, що видавали ся йому по два рази на рік, ділив він на половину і таким чином через перші два роки чиновницької служби мав уже 100 карб. і поклав їх у банк.

Скупим він не був ніколи, та ніхто й не вважав його за скупого, бо завжді бачили його всі знайомі і товариші чистим і чепурним. Кватиру мав невеличку, але теж обставлену по людському, з надзвичайним порядком і чистотою. Знали Мисакові товариші та знайомі й те, що в карти він не грав, по ресторанах не ходив, на звозчиках не їздив, золотих годинників та иньших цінних річей не купував, але-ж відомий був усім і той факт, що Мисак ніколи і ні

в кого нї разу не позичав не тілько якогось там карбованця, а навіть копійки, за те й сам нїкому не позичав грошей, та, правду кажучи, нїхто й не звертав ся до його за позичками, бо нїкому й на думку не спадало, щоб у Мисака були зайві гроші. Для всїх досить було знати, що в його не було довгів і злиднів, щоб уже запевне думати, що за позикою до його і вдаватись нїчого. Тай хто-б окрім Мисака з'умів відкладати що небудь з такого мізерного жалування, живучи так само, як жив він, носячи чисту одежину, білизну і взагалї маючи все те, що мав Максим Мисак? А в Мисака у всьому такий був вигляд, що треба було тілько дивуватись, як умудряв ся він робити все те на такі невеличкі гроші, і йому справдї дивувались, а думати ще про якісь там грошові запаси — нїхто і в голові не покладав, та навіть і не вірили-б, коли-б хто й наважив ся покладати. А Мисак тимчасом складав потроху гроші тай складав. Чим більше проходило часу, тим дужче радувалось його серце, бо його плян, його ідеал наближав ся і подавав надії на можливе здїйсненнє. І справдї як раз через десять років Максим Мисак попросив свого начальства увільнити його на 28 днїв у відпуск, а отримавши дозвіл зараз же виїхав із Київа. Куди поїхав і в якій справі — нїхто тим не цїкавив ся і не звертав жадної уваги, як то звичайно водить ся між дрібними чиновниками, а Мисак тимчасом їхав уже по заранї виробленій подорожі — здїйснити свій ідеал, розшукувати клапоть землї. Плян сей виробляв ся у него довгими роками, стоячи завждї на тому, що він одинокий, самотнїй на ввесь сьвіт. Підстава ся в очах його була дуже важна. Він знав, що в бідї, нуждї чи якому иньшому горю нїхто не поможе йому, бо у його не тілько рідні або родичів, а навіть земляків не було. Хто він, звідкиля він? Для його всї на сьвітї були чужі! Всї чужі! А життє з чужої ласки та ще при лихих обставинах — се було для Мисака гірше смерти. Досить було й того, що з ласки забрали його з снїгу, з ласки вагали ся, чи віддати на опіку поліцїї, чи взяти собі, з ласки нарештї взяли і ласкаво покинули. Такої надзвичайної ласки з його досить! Він дякує і буде дякувати свою „маму“ до кінця віку, вона була йому як

рідна мама. Вся його душа пестить її величній, дорогий образ, — вона для його найкраща, найріднійша і найцінніша людина на цілому сьвіті, але не добре було-б з його боку покладатись на таку чиюсь ласку і на старість. Отже-ж і покійна мама жила сама собі, а тимчасом на людську ласку не покладалась, робила, працювала, побила свої нерви, завчасу пішла в могилу, а з чужої ласки не жила, та не тілько не жила, а ще й з ним поділила ся своєю ласкою, своїми достатками. Марив і Мисак поділити ся своєю ласкою з ким небудь, та тілько не ставало сьміливости зробити се. Страх матеріяльної нужди спиняв, заховложував думки його про подружнє життє. Одружитись не маючи засобів — то на його думку була-б не ласка, а еґоїзм, низький, мізерний еґоїзм. Узяти собі жінку, діждатись сім'ї тай кинути їх згодом без жадного забезпечення на божу волю, — о ні, сього він ніколи зробити не може. А все таки йому бажало ся поділитись своєю ласкою з ким небудь. Йому нераз спадала думка про свою дійсну, рідну матір, нераз хотіло ся розшукати її, забрати до себе, заспокоїти, запомогти, бо-ж певно не з доброго життя, не з розкоші і не через один тілько жіночий сором кинула вона його зимою посеред дороги? Зробити се з розкошів вона не могла, а коли-б зробила се з сорому, то кинула-б його того самого дня, коли народив ся на сьвіт, не тоді, коли йому було пять місяців. Значить, цілих пять місяців носила його мати біля своїх грудей, проливала може сльози над ним, поки нарешті замкнула своє серце і кинула його на божу волю. Сотні разів приходили йому такі думки, нераз болїло його серце за ту нещасну рідну матір, але-ж як розшукати, як пізнати її? Назад тому років чотири він так багато думав про се і так настроїв себе на можливість розшукати матір, що брав відпуск і навмисне їздив у Полтаву, але проживши там цілий тиждень повернув ся назад ні з чим, хиба тілько з більше розворушеними нервами, бо розшукуваннє матері та життє в тому самому місті, де на одній вулиці найшли його, не могло не впливати на його нерви, на його чуле серце.

Чого, чого тілько не передумав Мисак до сього часу про свою самотність! Та чим більше думав про се, тим

міцнійше закріплялась його думка про конечне здійсненнє виробленого пляну — забезпечити себе на старість матеріяльно так, щоб можна було дожити до кінця не з чужої ласки, а з власної праці, щоб поховали його не громадським і не казенним коштом, а на його власні достатки, щоб ні єдина душа не сказала, що він обтяжив її своєю старістю, своєю хоробою, своєю смертю. Чи еґоїстичний був такий його плян, чи ні, про се він не думав ніколи, а знав тілько одно, що так зробити слід і можна зробити, коли тілько людина справді не бажає заважити кому небудь своєю старістю, кінцем свого одинокого віку.

Мисак добре знав, що без грошей сього зробити не можна, знав також, що і самі гроші з неба не сиплють ся, а треба працювати, збирати їх і берегти. І він працював, збирав і беріг. Десять років нудної канцелярської праці до виробленого вже загального пляну будучого життя додали ще й деякі детайлї. Висиджуваннє за писарським столом в прокуреному, важкому канцелярському повітрі, вуличнє київське повітрє, густо напоєне камяним пилом, поганенькі дешеві кватири, поганенька реставрацийна страва — все отсе вкупі вказувало ще й на те, що відпочинок на старість повинен бути забезпечений не самими тілько грішми, а по справедливости і тим, щоб старість, добута таким шляхом життя, забезпечена була і добрим повітрєм і не сирою кватирою і не якоюсь фальсифікованою стравою. Старість така заслугує на поліпшеннє всього, навіть і на ті художні обставини, які безкористно дає людям щедра природа. Взявши все отсе на увагу, Мисак детайльно розробив свій плян і тепер їхав з готовим уже проєктом. Сидячи в ваґонї він уявляв собі невеличкий, але густий, зелений сад, недалеко від саду блищала чиста, прозора річка, а в самому саду за щаблястою огорожею білів невеликий, але чепурний, веселий будиночок. Навкруги білого будинка зеленїла мягка, мов шовкова, трава, росли квітки, пишали ся кущі калини, бузку, а там далї зеленїли вишнї, кучеряві яблунї, груші, довгими стальками простягались кущі порічок, а поміж ними слались доріжки, гладенькі, рівні, неначе розгорнені довгі сувої полотна. Одна з таких доріжок вела поза межі саду і спускалась

повільним сугорбом до річки, а друга пересікала її і вела до ґанку, що ввесь аж ніби потонув у зеленому пової дикого винограду. На тому чудовому ґанку сидить за столом старенький чоловік і держить у руках якусь книжку. На столі вилискує чистий самовар, недалеко від його парує в шклянці чай, посеред стола стоїть повна тарілка сьвіжої буйної малини, зо стола звисають краї білої, чистої скатертї... Сонце осьвічує увесь сад. Над квітками літають метелики, бджоли, оси, голосно щебечуть пташки... Старий господар підвів очи і задивив ся в сад. І по очах і по обличю старого видно, що на душі його було так любо, так весело... Видимо, старий відпочиває не тілько тїлом, а й духом, стареньке обличє його щасливе, радісне, веселе... З колїн його зповзла книжка і упала до долу, але старий не помічає, він усе дивить ся на свій чудовий сад. Не перший, не десятий раз дивить ся він на його, а тимчасом у очах його сьвітить ся щось не земне, він почуває себе найщасливійшим на всьому сьвітї, почуває і знає разом з тим, що таке щастє не люде дали йому з ласки, не їх се праця і турбота, а він сам придбав собі сей закуток, се щастє; придбав у надгороду за довгі роки тяжкої працї і втїшаєть ся тепер, насолоджуєть ся душевним спокоєм. Се був Мисаків ідеал.

Замислений Мисак не відводив очей своїх від ваґонного вікна. Перед ним далеко і широко розгортали ся зелені поля, виглядали села, обсажені густими вербами, сьвіжий, чистий вітер вривав ся в вікно ваґона і наповняв Мисакові груди, що так не часто дихали сьвіжим, вільним повітрєм. Підвисшений Максимів душевний настрій ще жвавійше розворушував улюблені фантазиї і Мисак почував себе веселим, щасливим.

— Господи! Поможи менї здїйснити мою думку, мої бажання! Дай дожити того веселого часу, коли спокійний духом і тїлом хоч раз на свойому віку почую я земні блага, радости життя! — так молив ся сам собі Мисак не відриваючи очей від широкого простору, покритого густою зеленою рослиною, садками, гайками, селами, що розгорнулись, розкинулись по широкому просторі, куди тілько досягне око.

Мало що не три тижні їздив Мисак понад Дніпром, Удаєм, Ворсклом, та все розглядав і вишукував собі такий закуток, який припав би до його мисли і до душі. І закуток такий зачарував його біля Дніпра на правому березі.

Левадка, що зацікавила його, мала в собі десятин дві з половиною, а може й більше. На леваді окрім доброї густої трави та старої дикої груші не було нічого, та за те округ неї була справді божа краса. З одного боку гордо пяла ся до неба висока зелена гора, з другого — одна за другою, неначе хвилі, пишно розлягли ся маленькі гори, густо засіяні житом і виростаючі де далі; десь там далеко-предалеко перекинулись у височезну гору, що потонула, сховалась за обрієм. Супроти левади розгорнув ся широкий луг, зарослий густою лозою, а за ним вилискував могутній Дніпро, заскочивши одним своїм коліном аж до тієї гори, що стояла майже над левадою.

— Оттут і оселюсь! — твердо, непохитно промовив собі Мисак.

Левада належала заможньому козакови, що недалеко жив у великому селі, і коли Мисак розшукав його та розказав, чого йому треба, так той хоч і не зовсім охоче, а проте згодив ся продати свою леваду.

Пішли до левади знову, оглянули її і Мисак запитав про ціну.

Козак нахмурив ся і відповів:

— Та мені, властиво кажучи, і не хотілось би продавати сієї левади, та коли вже вона так припала вам до вподоби, то що-ж з вами робити? Треба продать.

— Так скілько-ж ви за неї хочете?

— Се-ж бачите, левада, а левади значно дорожші, ніж звичайна польова земля. Вони инодї продають ся дорожше, ніж ґрунт.

— Нуте!

— Знаєте, що я вам скажу, якби отся левада була не в шести верствах від нашого повітового міста, а так за верству або за дві, так я не віддав би вам її і за тисячу карбованців, а то до міста далеко, а від моєї землї ще дальше, одно слово, вона у мене мов та сирота, от через се тілько я й згожуюсь продати вам її.

— Скілько тут буде землі? — з досадою запитав Мисак.

— Тут, як капля води, без чверти три десятини. Вона у мене на пляні є, я сам купив її назад тому років з вісім. Тут инколи така буває трава, коли зародить Бог, що в иньших місцях і на пяти десятинах стілько не вродить! Та ще яка трава! Висока, аж до пояса, а густа, густа, мов щітка! А на груші на отсій кучерявій — вона стара, то правда, а проте як уродить, так і листу не знать, — мішків по чотири натрушуєм инколи, он що!

— Так се-ж дичка, — які там з неї груші!

— Овва! А ось нехай вони вилежать ся, або зваріть з ними бузину! Та я вам кажу, що в бузині вони такі смачні, що їж-їж і ще хочеть ся! Добрі вони і на узвар, коли сахарцем підсолодити трохи.

— Так скілько-ж ви хочете за сю леваду?

— Вам, звісно, по божому?

— Та вже-ж що по божому.

— Та отже левади сій, як тому бублику, ціна кругла: 600 карбованців — тай ваша!

— А чи не дорого часом? — так собі для виду запитав Мисак, бо цін на землю зовсім не знав.

— Ні, я з вас, пане, по божому.

Мисак повернув ся спиною до левади, а передом до Дніпра і розмірковував, куди зручнійше буде ходити на купаннє, коли зовсім уже оселить ся тут. Козакови здало ся, що пан хоче відмовитись, а сього йому зовсім не бажало ся і він зараз же пішов на уступку.

— Знаєте що, пане, — заговорив він, — я трохи пожартував: за сю леваду, коли справді хочете ви її купити, візьму я з вас рівно 500, та ваші будуть видатки по купчій.

Мисак після такої уступки відповів уже цілком серіозно:

— А я вам от що скажу: торгуватись я не люблю і не вмію, хочете продати леваду, то ось мої умови: 500 карб. та видатки по купчій ваші.

— Так нехай же буде і не по мойому і не по вашому, — підхопив козак, — а так: 500 карб. і видатки по половині, — згодні?

Поторгувались ще трохи, нарешті прийшли до згоди і того-ж дня поїхали до повітового міста робити купчу.

II.

Від дня купівлі левади життє Мисакове перемінило ся. Турботи про самітність, старість та незабезпеченість він залишив відразу і, здавало ся, ніби переродив ся. Цілковита певність в тому, що він уже має власний клапоть землі, натхнула на його душу нові течії життя, такі нові і такі приємні, що Мисак почував себе немов би вісімнайцятилітнім парубком. Веселощі, хороший настрій духа не покидали його. Наймиліїші думки його та мрії жили тепер на левадї. У невеличкій кімнатї своїй що вечера працював він тепер над ріжними плянами: то малював будинки, то рисував сад, розмежовував доріжки, вимальовував квітники, розсажував квітки та дерева і після безчисленних змін, відмін, поправок та переробок затвердив нарешті свій плян і ждав тілько, поки вишлють йому купчу. Купчої довго не затримували, і коли Мисак одержав її, то зараз же поїхав на свою землю знову. Приїхавши наняв грабарів, обкопав леваду з трьох боків ровом, а з четвертого поставив часову огорожу. В осени навідав ся в третє і вже на сей раз засадив свою землю деревами. Дерева посажені були по його пляну, а саме: понад самим ровом левада засажена була колючою лозою, попід валом — рівними високими тополями, а поміж ними жовтою акацією. Далї розплянували землю доріжками і засадили ріжною садовиною. Дбаючи, щоб у саду в його була найкрасша садовина, Мисак не жалував грошей і засадив свій сад найцінніїшими щепами. Так само норічки, аґрус, малина — се все було ріжних ґатунків і самої найкрасшої культури.

Турбуючись про те, щоб садовина його була доглянена, Мисак поставив невелику просту хату, наняв за сторожа старенького дїда Омелька, наказав йому доглядати

усього, як свого власного ока, і поїхав у Київ на цілу зиму.

Купівля землі, огорожа, садовина, будівля хати, платня сторожу — все отсе вкупі так витрусило Мисакові гроші, що він міг тілько малювати та перемальовувати пляни своїх будівель на папері, приступити-ж до дійсної будівлі не наважував ся. Правда, у його залишилось декілька вільних сотень, але-ж розпочинати на їх будуваннє було не можна. Час минав. Молодий сад вкупі з тополями, акаціями та колючою лозою ріс неначе з води і тішив Максимове серце. Дерева на хорошій землі поприймались усі і вже на третій рік чимало було у Мисака своїх власних порічок, вишень, аґрусу, малини і навіть волоських та простих оріхів. Густо цьвіли і яблуні, груші та сливи, але-ж кермуючись садовницькими книжками, Максим вкупі з дідом позрізували завязки садовини, щоб дати деревам окріпнути яко мога міцнійше.

Пятого літа на садовину випав такий надзвичайний дорід, що молодий Мисаків сад аж гнув ся під чудовою садовиною. Уродило її так багато, що Максим і радів і разом з тим турбував ся, бо не знав, що й робити з нею. Продавати він не хотів, пороздавати людям радий був, але не знав, як се так зробити, щоб не похоже було на щось нерозумне. Нераз турбували його думки про сю садовину, аж поки нарешті дід Омелько не поміг йому розвязати се питаннє і швидко і легко, а склало ся се так. Мисак, користуючись сьвятними днями, приїхав на свій хутір, оглянув сад, сів і задумав ся.

— Що ви, паночку, думаєте зробити з своєю садовиною? — запитав дід.

— А як ви думаєте, діду?

— Та Бог же вас знає, — ви хазяїн.

— Ну, а коли-б ви були хазяїном, то щоб зробили?

— На сей рік, на самого Спаса, роздав би садовину убогим людям. Нехай би подякували люде і Богу і вам. Та якось би й красше було роздати перший урожай садовини, — нехай би знали добрі люде, що перший дорід на господарській землі не гроші, а божа ласка. А у вас, паночку, се перший дорід садовини. Торік ми зоставляли

тілько подекуди, а сього року нїчого не чіпали, — що Бог уродив, те й є.

— А якже-ж се можна зробити?

— І, паночку, аби ваша ласка, скажіть тілько слово! І хто на селї не знає дїда Омелька? Або кого не знаю я? І убогих і богатих — усїх знаю. Перекажу ваше слово і на Спаса, ще до схід сонця, сироти, вдови та иньші убогі люде дожидати-муть ся отут під ворітьми. Та за такою садовиною, як у вас, і пан не посоромив ся-б до схід сонця приїхати, а не то що!

— Гаразд, дїду, так і зробимо; але чи ведеть ся-ж воно справдї так, що перший дорід роздати личить?

— Не всї так роблять, а тілько здаєть ся менї, що так добре. Сад ваш не такий уже великий, щоб ви занадто втратились, а на Спаса і одним яблучком подїляють ся! А межи добрими людьми звичайно ведеть ся так: у кого сад великий, то заможнїйшим продають, а убогим роздають дурно. Про вас знають уже всї, що ви купили леваду, що засадили її добрим садом, а які ви самі — чи гарні, чи негарні — про се знають не всї, а з людьми, паночку, вам доведеть ся жити, от через те і думаю я собі, що так зробити треба. У вас нї жінки, нї дїток — лишаєть ся тілько продавати садовину, і будемо продавати на той рік, хто живий буде, а сього року роздати. Визначте собі, скілько там треба дерев, а решту на боже дїло.

Мисак цїлком згодив ся з дїдом і відібравши собі одну яблуню та дві груші, решту зведів роздати убогим тай поїхав знову до Київа.

Незабаром на селї знали вже всї, що на Спаса роздана буде вся садовина з панового саду, або як звали його, з панового „затишку“. Назвиско таке Мисаковому хутору приложили селяне з дїдових слів, бо Омелько нїколи инакше не називав його, як затишок. І справдї назвиско було досить удатне, бо лоза, акация, тополї та висока гора з півночи дїйсне зробили колишню леваду тихим, приємним затишком.

Наблизив ся Спас. Старий Омелько веселий та радісний ходив по саду, підбирав гниличкн та в ряди-годи

позирав на Дніпро, чи не везе пароплав пана, бо перед Спасом пан обіцяв приїхати знову.

У вечері, проти самого Спаса, приїхав і Мисак. У діда Омелька кипів уже самовар і стояв під найгустішим деревом на столику, засланому хоч і рядняною, а проте білою скатертю.

Коли останнє вечірнє проміннє сонця позолотило затишок, Максим Мисак сидів уже за столом, пив з насолодою чай і наказував дідови, щоб той купив два великі кошики і приготовив їх для садовини.

— Так може-б я зараз пішов за кошиками? — розпитав ся дід.

— Як хочете.

Поки Мисак чаював, дід тимчасом купив два чималі кошики, показав їх панови, а потім вистелив мягкою соломою і поставив під деревами.

Другого дня, як тілько почало благословитись на сьвіт, дід розбудив Мисака і вкупі з ним пішли трусити груші та яблуні. Красну садовину обидва вони відбирали і клали в кошики, а решту зносили до дідової хатини і зсипали на розстелену солому.

Коли на сході зачервоніло небо, до затишка почали сходитись люде і ждали, поки відімкнуть ворота.

— Діду, може-б ви пішли та впустили людей, що ждуть під воротьми, — заговорив Мисак, позираючи на ворота.

— Ні, паночку, нехай підождуть. До церкви ще рано, а поки що, так ми позносимо до купи те, що натрусили.

Мисак не перечив і знову взяв ся до роботи.

Трохи згодом дід відімкнув ворота і впустив людей у двір, або вірнійше на те порожнє місце, де мав бути двір. Народу зібралось доволі, а особливо дітвори. У кождого з їх були в руках у кого хустка, у кого кошик, а діти здебільшого держались за кінчики своїх хвартушин, або ладнали пелену.

Мисак поздоровкав ся з людьми і сів під хатою на ослонї, а дід, називаючи по йменню і великого і малого, по черзї викликав і наділяв грушами та яблуками. Декому давав він по десятку, декому по два, три і більше. Мисак

ЛЬВІВСЬКА БІБЛІОТЕКА
АН УРСР
№ И-35739

мовчки стежив за роздаванням садовини, але згодом звернув ся до дїда і запитав:

— Чого-ж ви, дїду, неоднаково усїх наділяєте?

— Нї, паночку, однаково! Я вилїчую тілько по сїм'ї, бо у кого вона з трьох душ, у кого з пяти, у кого з десяти, а у иньших більше як з дванайцяти, от на долю таких і більше випадає.

Роздаванне садовини тягло ся добрих дві години. Натомлений дїд утирав на лобі піт, а проте був радісний, веселий. Коли останні люде вийшли з двору, дїд підвів ся на ноги, перехрестив ся і промовив:

— Бачте, паночку, за дві години садовини не зосталo ся, а ви турбували ся, як се зробити.

— Добре, дїду, добре! — Мисак був цїлком задовольнений і звелїв дїдови піти до церкви, а сам пішов ходити по своїому саду. Тепер у його роїлись думки про те, що час би вже розпочинати і будову будинку. Після купівлї землї минуло вже пять років; витрачені гроші поповнили ся знову і вже цїлком давали спромогу розпочинати купівлю дерева. Мисак з усїх боків розглядував те місце, де повинен стояти будинок і навіть розміряв його ступнями і від воріт і з иньших боків. Плян будинку виготовлений був у його вже давно. Максим поклав собі збудувати оселю на чотири комнати, а дїдову хатину повернути на пекарню, звязавши її з будинком довгими сїньми.

Коли дїд Омелько повернув ся з церкви, то ще застав Мисака, як той кілочками зазначував ті місця, де повинні стояти кутки будинку, де кінчати-меть ся ґанок, починати-меть ся дровник, стайня, коровник, погріб і ледівня.

— А що, паночку, час уже мабуть і горницї ставити. Годї вже вам перебувати у моїй хатї.

— Пора, дїду, пора! І от я хотів би з вами порадитись, як і де красше закупити лїс, цеглу та иньші потрібні речі.

— Ви-ж коли саме хочете будуватись — чи сього року, чи на той рік?

— Та я мав думку розпочати сього року.

— А вам, паночку, до спіху, чи нї?

— Та не до спіху, але-ж пора.

— Коли не до спіху, так я раяв би вам відкласти до того року. По весні можна накупити доброго і не дорогого лїсу у тих плотовників, що гонять дерево на Херсонщину. Ми-б весною закупили, поскладали його на сонцї тай нехай сохне. За лїто, а потім за зиму він висохне добре та тоді весною і до майстрування. Цеглу можна купити і купувати коли завгодно. Цегольня тут — рукою подати — і шести верстов не буде. Зимою на безробіттї усю цегольню за карбованця перевезти можна у затишок.

— У який затишок?

— У ваш, пане, у отсей самий.

— Хто-ж се його так зве?

— Усї люде так зовуть.

— І ранїйше так звали?

— Нї.

Мисак пробіг очима по своїому саду, позирнув на околицю і промовив:

— Назвиско хороше, воно менї подобаєть ся. Ну, так і будемо-ж називати мій хуторець.

— Та його, паночку, инакше назвати і не можна. Нїякого другого ймення і не підбере нїхто. Сам Господь зробив так, щоб тілько Затишком і називати сей райок божий.

— Ну, дїду, так якже нам красше зробити?

— Та то вже ваша воля, паночку! Ви хазяїн, ви голова — як скажете, так і буде.

— Я, дїду, людина недосьвідчена в таких справах, і коли ви думаєте зробити красше так, як ви говорите, то й добре, аби тілько усе було гаразд, усе як слїд, аби лїс був і сухий і добрий, щоб простояла будівля наша не один і не пять років, от би чого менї хотїло ся.

Після довгеньких балачок та вияснення ріжних господарських подробиць поклали зробити так, як раяв дїд Омелько. Мисак цїлком здав ся на дїда і доручив йому хазяйнувати в усьому як для себе, по правдї та по совісти.

Коли про будівлю обговорили все докладно і перейшли на иньшу тему, дїд Омелько після деякого вагання заговорив несьміливим і нерішучим голосом:

— Паночку, простіть мене, коли слово моє буде не до речі... Років мабуть три усе збираю ся я запитати вас: і чому ви, паночку, не одружитесь? На що, кому і задля чого турбуєтесь ви, утрачаєтесь, коли нікому буде веселити ні вашого будинку, ні всього вашого Затишка?

Мисак осьміхнув ся.

— Чому нікому? Я та ви, дїду Омелько, та ще наймемо собі наймичку-куховарку, та хлопця на поміч вам, от і звеселимо Затишок.

— Та воно то, паночку, так, а все-ж таки наняті руки не те, що свої рідні. Чужа рука гребе і розгрібає, а своя — гребе і загрібає. На рідних руках, хоча-б і на твердих, голова лежить мягко, а на чужих і мягких дуже невигідно.

— Та чого-б же ви, дїду, хотїли?

— Одружитись треба вам, паночку.

Максим засьміяв ся знову.

— І вже, дїду! Парубоцтво наше минуло ся! Ось уже, слава Богу, сорок два роки стукнуло менї, годї про жінку думати. Проживемо у Затишку і без неї.

— А з нею, паночку, ще красше! Чи, борони Боже, заслабнете — догляне, чи туга яка на душі — розважить; чи радісно та весело на серцї — є кому слово сказати по душі. Та ще й те: ми люде не вічні, — сьогодня живі, а завтра — Бог сьвятий знає! Кому-ж зостанеть ся тодї усе те, до чого докладались і думки і праця, біля чого дбали ви, як біля своєї рідної дитини. Хто поживе теє добро?

— Так отже найдїть, дїду, таку людину, яка була-б такою, як ви кажете.

— І найду, паночку, і знайшов уже, коли хочете!

— От тобі й на! — засьміяв ся Мисак: — От і вскочив несподївано! Нї, дїду, про се треба поміркувати, та ще й добре поміркувати!

— А вже-ж що треба, а вже-ж, я не перечу. Се дїло важне.

— А ви таки справдї розшукали кого? — зацїкавив ся Мисак.

— Та не те, щоб і розшукав, а так тілько думав про се не один раз. У мислях моїх так завжді й стоїть одна панночка, — як раз була-б доброю дружиною для вас. Вона живе у нашому селї. Їх дві сестри — дочки покійного старого попа, отця Івана. Не прості вони, як бачите, а тілько убогі — усе роблять самі, як і прості дівчата. У їх є будиночок, сад і огород, — з того й живуть. Менша, правда, заробляє ще добрі гроші музикою. Вона уміє добре грати на скрипці і учить панських дітей у нашому повітї. Отсю меншу я й присудив у своїх думках за вашу дружину. Коли-б ви тілько побачили її! Вона і хазяйка, вона і заступниця наша в усьому і сьпіває таким чудовим голосочком, як янгол божий, привітна, розумна, проста і все, все знає! Покійний батюшка, царство йому небесне, віддавав її до тої дівочої школи, що ґімназиєю називаєть ся. Казали менї, що вчила ся вона там краще, ніж дочка самого предводителя!

— Побачимо, подумаємо, — промовив Мисак, — а поки що запакуйте, дїду, груші та яблука, бо я сьогодня і виїхати мушу. Та запакуйте так, щоб не подавились, поки довезу до Київа.

— Добре, паночку, я зараз, та тілько я хотїв ще сказати вам, що вона сама сьогодня прийде сюди.

— Хто сама, чого прийде? — здивовано запитав Максим Мисак.

— Панна прийде — Уляна Іванівна. Ви може, паночку, думаєте, що я казав їй що небудь — борони Боже! Єдине словечко не злїтало з губів моїх про се, я не говорив нїчого не тілько їй, а окрім вас та моїх думок власних нїхто не відає про се, тай відати нїколи не буде... Сьогодня Уляну Іванівну бачив я у церкві, а коли вийшли, так вона гукнула на мене тай говорить: „Бачите, дїду, які ви добрі з своїм паном, — усїм сиротам та вдовам роздавали садовину, а мене й забули! Хиба-ж я не сирота по вашому?“ Вона, звісно, жартуючи, сказала про се, так і я до неї теж: „Усї, кажу, приходили до нас, а ви нї, от через те і не дали вам!“ — „Ну, так і я прийду!“ каже вона. — „Просимо, кажу, просимо!“ — „А може ваш пан і в двір не пустить такої сироти, як я?“

говорить вона тай сьміється ся. — „Прийдіть, кажу, то й побачите!“ — „Добре“, сказала вона тай пішла, а я таки навздогінці ще раз запитав: „Так прийдете, кажу, чи ні?“ — „А вже-ж прийду“, гукнула вона. От значить і прийде сьогодня.

— А ви, дїду, й повірили? Ніколи вона не прийде! Тай ніяково було-б їй приходити до незнайомої людини.

— Отже й ні! Те, що вона сказала, то завжді зробить. Такою знають її усї. Вона не випускає слів на вітер, — сказала: прийду — значить, прийде. Так і покійний отець Іван робив. Скаже було, що зробить те або те — так то вже значить як Бог сьвятий — так і буде. Отже і Уляна Іванівна вдалась точнїсенько така, як її батько. Вона тут у вашому Затишку була вже нераз. Зайде, походить, подивить ся, дечому научить мене, тай піде собі або до пристані або до дому. Вона часто гуляє тут, инодї і скрипку з собою носить. Тут недалеко межи горами є так звані „Розгуки“, от вона инколи і ходить туди на скрипцї грати. У тих Розгуках луна так ходить, неначе у церкві, і коли грає хто на дудку або на скрипку, так здаєть ся, нїби сто чоловіка грає, так сильно видає на всї околицї.

— А чому-ж вона навчила вас? — запитав Мисак.

— Перший раз звелїла зараз же при нїй взяти ножицї і постригти малину, щоб не отїкала, каже вона, а вдруге звелїла попідвязувати кущі порічок та анґрусу і розказала менї, на що се слїд робити. Ви-ж самі питали тодї мене, на що попідвязував я кущі, я розказав, а ви поглянули в книжку і сказали, що так — памятаєте?

— Памятаю.

— Ну, так ото-ж вона навчила мене.

Відомости про те, що в Затишок навідувалась панночка, Уляна Іванівна, приємно озвали ся в Мисаковій душі. Йому було любо, що якась чужа, невідома людина виявила до його власного добра увагу, прихильність і деякі турботи.

Минув обід. Наближала ся пята година вечера — час, коли підходить до пристані той пароплав, що їде до Київа, а Уляна Іванівна всеж таки не приходила.

— А що, дїду, я-ж казав, що панночка не прийде, — нїби докірливо завважив Мисак.

— Не знаю, як се воно так склало ся... не знаю... Сього-б не повинно бути. Уже коли сказала вона, що прийде, так хоч нехай камінне з неба падає, а все таки вона зробить обіцяне.

У воротях з'явив ся чоловік, уклонив ся панови і підійшов до дїдової хати.

— Се я прохав його прийти та помогти менї перенести до пристанї кошики з садовиною, — пояснив Омелько своїому панови.

— От і добре, що догадались ви, дїду, се зробити, а я й байдуже собі — як достанемось до пароплаву! Так і переносьте-ж коли так, бо вже час.

Дїд і помічник його взяли на плечі по кошику з садовиною і вкупі з Мисаком пішли до пристанї. До пристанї було недалеко і всї вони незабаром були вже на березї і дожидали пароплаву.

Коли пароплав підійшов і Мисак узяв уже собі квітка на проїзд, дїд Омелько нахилив ся до його вуха і шепнув нишком:

— А що, я-ж казав, що вона прийде, — он вона, бачите? — І дїд очима показав на Уляну Іванівну, що стояла на пристанї і стежила за рухом пасажирів, що клопотливо вертїли ся по широкій палубі.

Мисак зиркнув на панночку, попрощав ся з дїдом, дав щось тому чоловікови, що помагав кошики переносити, і пішов аж на горище, на дах пароплаву. З гори вільнїйше було йому стежити, що дїялось у низу взагалї і що робила Уляна Іванівна особливо. Думок у Мисака про женїння не було нїяких; він був певний, що доживе свій вік самотою, та коли вже дїд так багато наговорив йому про Уляну Іванівну, то йому було цїкаво приглянути ся до неї близше, щоб на підставі і слів і власного вражіння скласти собі повнїйше та суцїльнїйше розумінне про панночку. Уляна Іванівна здалась йому досить типічною, обличливою Українкою. Темне волосє, карі очи, повні червоні губи, ледви придавлений у гору носик, сьвіжа, злегенька румяна, огрядна, жвава — справила на Мисака добре вражіннє,

але міцненько стиснуті губи і острий, прямий, упертий трохи погляд сьвідчив, не вважаючи на її сімнайцяти- чи вісімнайцяти-літній вік, що панна була з міцною волею і певне мало кому уступала в тій або иньшій своїй постанові. Така риса подобалась Мисакови в усіх людях взагалі, а коли завважав він її у тих жінок, про які гадав — чи добре було-б мати таку жінку, — то завжді була у його відповідь одна, що такої жінки собі він не бажає. В удачі своїй він не мав тієї міцної волі, а через те ніколи не бажалось йому, щоб його жінка могла мати такі ознаки волі; хоч і навпаки — жінки з рисами слабої волі і мягкої вдачі йому не були о стілько до вподоби, щоб він віддавав їм перевагу перед жінками з твердою волею. З чверть години стежив Мисак за Уляною Іванівною, але вона жадного разу не зиркнула на його навмисне, а так тілько, випадково, пробігла по йому очима два, а може й три рази. Мисак бачив з пароплаву, як Уляна Іванівна вкупі з дїдом пішла по дорозї до Затишку і намагав ся простежити обох їх найдалї, але-ж густа лоза швидко заслонила йому дві постатї і заховала десь у своїому зеленому морі.

Мисак спустив ся з пароплавного даху на палубу, подивив ся на людей і пішов до каюти. Присївши біля столика він приказав лакеєви подати йому чаю і поваром пючи його гадав собі про те, що він буде робити далї. Два кошики з грушами та яблуками він у Київі ще призначив своїому начальству, щоб з сього приводу мати нагоду признатись йому про свої власні дїла та турботи і попрохати начальство не затримувати його на той час, коли розпічнеть ся будуваннє, щоб найчастїйше можна було йому навідуватись у Затишок і власним оком господарським бачити, що і як робить ся. Наближаючись до виконання сього заміру, Мисак обмірковував усякі такі подробиці, щоб замір його вийшов удатним, звичайним, щирим, а не носив характера взятки, піддобрювання, підкупу. Та як він про се не міркував, а виходило все таки, що се був підкуп, задобрюваннє начальства, а сього Мисак не робив ніколи і йому дуже непрнємно було се виконувати, а тимчасом треба-ж було якось зробити, треба було признатись начальству про свої особисті дїла, бо инакше йому не

дозволяти-муть користуватись хоча й короткими, а все таки доволі частими відпусками. Обміркувавши з усіх боків свої заміри, Мисак спинив ся нарешті на тому, що зразу признаєть ся свойому начальству про свої діла, просити-ме увільнення що тижня на суботу та на неділю і коли побачить, що з сього виходити-ме, то видно тоді буде, що слід робити і далі.

Як поклав Мисак, так і зробив. Другого дня по приїзді в Київ нарядив ся він у свого нового мундира і пішов на кватиру до свого начальства.

Начальство було саме в благодушному настрою, досить привітно зустрінуло свого чиновника, запросило до кабінету і запитало, з якої нагоди надумав ся Мисак за довгі роки хоч раз відвідати своє начальство. Мисак змішав ся трохи, але отверто пояснив, що візитів нїколи нїкому не робить, а через те лежить на йому вина і перед його превосходительством.

Превосходительство ласкаво зняло з Мисака вину при такій нагоді і подало Мисакови папіроску. Мисак відмовив ся, бо не курив нїколи, і нарешті перейшов до діла.

— Я, ваше превосходительство, наважив ся потурбувати вас своїми особистими проханнями.

Превосходительство при сьому слові зробило серіозну і навіть строгу фізіономію.

— Прохання моє, — поспішив Мисак, — не дотикаєть ся нї до побільшення жалування, нї до чинів, нї до ордерів і нї до чого такого иньшого, а я мав думку отверто переказати вам про цілком особисте моє діло, але звязане з службою тим, що менї безумовно треба буде відлучатись на один день що тижня і так в протязї цілого літа. З сього приводу і осьмілив ся я потурбувати вас заранї.

Превосходительство знову зробило ся благодушне і ласкаво відповіло:

— Розкажіть, розкажіть, яке таке особисте діло відривати-ме вас від служби?

Мисак прокашляв ся і розпочав довгеньку промову, поясняючи превосходительству свою самотність, турботи за будучину, брак материяльних засобів і всї ті мотиви,

які спричинили ся виробленню того пляну, що вимагає тепер останнього виконання. Його превосходительству подобав ся такий Максимів плян і він декілька разів досить щиро висловив Мисакови свої симпатиї за такий розумний напрямок у його житю; з подробицями випитував про Затишок, де він саме, який має вигляд, які дерева посажені, як розмежований доріжками, де стояти-ме будинок, — чи зараз біля дороги, чи в дворі, — який вигляд мати-муть ворота, коли має Мисак оселитись у своєму Затишку і чи родить уже його сад садовину?

Мисак в подробицях відповідав на всї запитання, а на останнї двоє так пояснив його превосходительству:

— Служити я буду, поки не скінчить ся менї пятьдесять років, а тілько діжду ся сього дня — зараз же в одставку тай на відпочинок у Затишок. А що до мого саду, так сього року він уродив так добре, що дав спромогу наділити більше як сто душ вдів та сиріт ріжною садовиною на минулого позавчора Спаса.

— Ого-го-го! — здивувало ся начальство і додало: — А чи вислужите-ж ви пенсию до того часу, коли зрівняєть ся вам пятьдесять літ?

— Повної пенсиї не вислужу, а половину певне дадуть. Та я за великою пенсиєю і не ганяю ся, — додав Мисак, — для мене досить буде і половини, маючи свій власний закуток з садом, городом та будинком. Село не Київ — тут з півпенсиєю з голоду вмреш, а у власній хатї проістнувати можна за півпенсиї не гірше, як у Київі за цілу пенсию.

Його превосходительство згодилось, ще раз похвалило симпатичні заміри та дбання про власну старість і під кінець завважило:

— Задержувати вас при такій нагодї я не буду і наперед дозволяю вам користуватись відпусками не тілько з весни, а хоч і зараз; а коли потрібно буде инколи і більше загаяти ся, ніж один-два днї, то й супроти сього нїчого-нїчогісїнько не буду мати, при добрій службі вашій взагалї, а при таких симпатичних випадках і особливо.

Мисак вклонив ся його превосходительству, горяче подякував його і додав:

— Я, ваше превосходительство, мав на увазї привитати вас своєю садовиною з Затишка, привіз її у Київ, але не посьмів привезти вам сьогодня... коли дозволите...

— Спасибі вам, спасибі! Менї дуже приємно покоштувати садовини з вашого Затишка. Після розмов з вами він уявляєть ся менї дуже художним та цїкавим. Я, по совісти кажучи, о стілько навіть зацїкавив ся, що хотїв би коли небудь і позирнути на ваш Затишок. Я сам марив колись придбати собі дачку, а через те і всї ваші думки та турботи дуже близькі менї і досить зрозумілі.

— Коли ваша ласка, — промовив Мисак, — то я з великою радістю наперед запрошую вас на осьвятини моєї господи, коли доведу її до пуття та до кінця.

— Спасибі вам, спасибі!

До кабінету увійшов слуга і доложив:

— Чай поданий, ваше превосходительсво!

— Скажи баринї, що і я і гість будемо зараз! — на швидку відповів його превосходительство і звернув ся до Мисака; — Ви знаєте, я навіть зараз отсе так під'охотив ся вашими плянами та їх здїйсненнєм, що дозволяю собі просити вас мати на увазї і мої, такі-ж точнїсенько інтереси, то-б то, коли денебудь поблизу від вас трапляти-меть ся придатне місце для дачі, — так десятин 5—6 землї, — то подивіть ся на його, розвідайте умови і дасьте менї знати.

— З охотою радий зробити се для вашого превосходительства.

— А поки що, ходїть зо мною, — познайомлю вас з своїми домашнїми, попємо чайку, поговоримо. Моя жінка теж цїлком поділяє мої думки що до купівлї дачі, і певне рада буде поговорити на сю тему.

— Так може дозволите менї, ваше превосходительство, зараз з'їздити до себе до дому та привезти до чаю садовини з мого Затишку?

— А може послати можна?

— Та воно-б, ваше превосходительство, можна, але я людина одинока і нїкому буде там без мене дати порядок, що, і як.

— Коли вже ви такі ласкаві, то як хочете, а ми підождемо вас... Я не прощаюсь з вами.

Мисак вийшов від свого начальства, а через якийсь там час повернув ся з двома великими кошиками, які слуга приніс до їдальні.

Начальство познайомило Мисака з своєю жінкою, двома дочками і хлопцем, учеником четвертої кляси гімназиї.

— Отсе і вся моя родина! Великої дачі, як бачите, менї не треба, — 5—6 десятин дворища з садом та для нас і досить.

Розмову про дачу зараз же підхопило її превосходительство. Видимо, що ся тема була вже по части обговорена до приїзду Мисака, а через те зразу-ж завязалась загальна розмова і досить одностайно та жваво провадилась дві години.

Розпаковані кошики з садовиною здивували усю сім'ю. Груші та яблука справдї були такі буйні та чудові на смак, що навіть молодша панночка, що весь час стояла в опозициї супроти села, помякшала о стільки, що почала врешті признавати й деякі добрі сторони сільського життя, як от наприклад смачна садовина, спокій, гарне повітрє, але-ж решта на її думку все-ж таки була о стілько сумна та не цїкава, що вона нї за що в сьвітї не оселилась би в селї на цїле життє, як думає зробити се Мисак.

— Не змагаю ся з вами, — говорив Мисак, — у кождого свої погляди. Я, наприклад, знахожу на селї доброго значно більше, а через те і переїду туди.

— А я вам ще раз скажу — село погреб! Досить нагадати собі, що нї інтелїґенциї там, нї бібліотек, нї театрів — навкруги темнота, та ще яка темнота, — в самому найширшому змислї, то-б то і природна і розумова!... Чи треба купити що — нема нїде нїчого, — їдь або у місто, инколи в страшенну негоду, або сиди без нїчого. І в отакий погреб лізти самохіть, — Боже мене спаси, нї за що в сьвітї не оселилась би! Часово пожити на селї, на дачі — се иньше дїло, приємно навіть, а далї... нї за що в сьвітї не примирюсь з селом!

Ще раз позмагались з панночкою гість і сім'я; нарештї Мисак розкланяв ся, подякував господарям за їх

ласку і вислухавши ще раз проханнє про дачу та пообіцявши памятати про се, пішов до дому. Він був цілком задовольнений і вже спокійно розмірковував про свою будівлю та купівлю лїсу, як раяв про те дїд Омелько.

III.

Наступила зима і цілком відмінила плян купівлї дерева. Дїд Омелько прислав Мисакови лист, що трапляєть ся дуже добрий випадок купити хорошого, сухого лїсу і. коли пан згоджуєть ся, то було-б добре купити той лїс зараз же не гаючись, і перевезти у Затишок, поки стоїть добра зимова дорога.

Максим Мисак цілком покладаючись на дїда, не гаючись відпросив ся, захопив з собою гроші і поїхав купувати лїс. Дїд писав правду і Мисак був задовольнений до небес, що випадково трапилось накупити безперечно доброго, сухого, вилежаного лїсу, та ще до того і зовсїм не дорого.

Закуплений лїс наддав Мисакови знов і нових думок і сьвіжої енергії. Він рвав ся тепер яко мога хутчій завершати своє розпочате дїло тай заспокоїтись тодї, безтурботно дожидаючи пятидесятилїтнього віку. Правда, йому приходили і такі думки, щоб зараз же кинути службу, бо половина пенсиї вже виходила, але-ж спиняли його дві причини: одна, що ранійше пятидесяти лїт він уважав незаслуженим відходити на спокій, а друга — мав надію зібрати ще трохи грошей, щоб незалежно від Затишка і пенсиї, було що небудь і „на всяк случай“, бо невеличка пенсия не могла заспокоїти його з сього боку. Сї дві причини не дозволили Мисакови кинути службу і він скріпивши серце ще раз підкреслив собі, що мусить і повинен прослужити до пятидесятилїтнього віку. Воно недалеко вже було й ждати, не ставало ще як шести років.

Розміркувавши про все, Максим знайшов плян свого будинку, перевірив його уважно ще раз, ще раз затвердив, розшукав доброго підрядчика, умовив ся з ним про будову і поїхали вкупі в Затишок. Розказавши на місци,

що і як думає він зробити, та наказавши дїдови доглядати за будівлею, коли вона почнеть ся, прохав підрядчика не затягати умовленої роботи.

З кінцем місяця марта Затишок раптом загомонїв, засьпівав, наповнив ся галасом, — майстри розпочали будівлю. Одностайна жвава робота в умілих та міцних руках кипіла. Білі тріски розлїтались зпід сокир на всї боки, а витесане дерево, немов та викупана дитина, чисте та біле, складало ся плаха за плахою, брус за брусом, стовп за стовпом і незабаром обмалював ся будинок і не на чотири комнати, як мало ся ранїйше, а на пять. Невеличка пята комната призначала ся Омелькови, хоч він того не знав ще і не відав.

Мисак що тижня приїздив у Затишок, уважно оглядав кожду деревину, кождий замок у зрубі, стукав палицею у деякі місця і, видимо, блаженствував. Обличє його було веселе, радісне; у погляді просьвічувало ся те щастє, яке охоплює людину, коли досягає своєї мети після довгих дум, турбот, перешкід та праці.

Майстри роботи не тягли. Через місяць будинок був уже не тілько завершений майстрами, а вже й бляхар закінчив свою працю над дахом. Дах був зелїзний і попід стріхою оторочений штучними вирізками. Водобіжні труби мали вигляд змиїв: хвости їх були на стрісї, а голови простягали ся аж до долу. Зелїзні змиїні голови мали розявлені роти, довгі язики, острі, повирізувані зуби, а на плечах мали крила. Хатня робота в будинку затягла ся значно довше. Аж тілько під кінець жнив закінчене було останнє хварбуваннє віконниць, помостів та двох розкішних ґанків, що виступали один до воріт, маючи вигляд великого півкруга, з широкими східцями по середині, а другий у сад — угловастий, просторий, з східцями в одну сторону біля стїни. Східцї виходили на доріжку, що вела до квітників, а далї в сад. Ворота і огорожа, що виходили в сторону Днїпра, були щаблясті, штучно, але міцно зроблені і через свої прогалини показували переднїй вигляд будинка. Стїни будинку були гладенькі, рівні і вибілені мов тее полотно в Спасівку; віконниці мали сьвітло-сірий колїр, а береги їх обведені були темно-зеленою

хварбою. На ворота дивилось четверо великих вікон, а двоє менших, що були побіч дверей, які виходили на середину ґанку, супроти широких сходів. Загальний вигляд будинку був дуже веселий і приємно вабив до себе кождого, хто задивляв ся на його. Межи ворітьми і будинком зроблений був по середині круг, засажений молодими деревами та кущами. Довкола круга зроблена була широка дорога. Між кущами та деревами, у самому крузі, зеленіла густа мягка трава; береги круга оточені були низенькими стовпчиками, з'єднаними між собою товстим дротом, по якому вилась берізка, розвішуючи свої квітки-дзвоники по всьому дроті. Між дорогою, що оточала круг, і межами дворища зеленіли кущі калини, червоної бузини і бузку, а понад самими межами землі — молоді, кучеряві каштани, посажені рівною сталкою з обох боків аж до будинку. Далі вже починались тополі, що оточали увесь сад. У дворі було чисто, гарно, — дід прибрав його „як дівчину", по його власному виразу. Побудовані були також і льох і дровник і стайня і коровня, а дідова хатина була пересипана на ново, значно поширена і сполучена з будинком довгими сіньми. Все було приведено до пуття, не ставало тільки господаря, щоб оживити Затишок своєю присутністю.

— Коли-ж ви, пане, переберете ся вже сюди з усіма пожитками? — запитав Омелько Мисака, коли сей приїхав у любий свій Затишок навідатись.

— Ще, дїду, не скоро! — коротко відповів господар і міркував тимчасом про те, що будуваннє знову витрусило у його майже всї гроші і тепер, що не кажи, а до пятидесяти літ служити треба. Правда, у його лежало ще в запасї сотень чотири чи пять, — грошей таких поза-очи стало-б на потрібну обстанову хат, ще й лишилось би дещо, але-ж Мисак не зважив ся витрачати їх. Він так уже звик мати „копійку про чорний день", так бояв ся нещасливих випадків і так не звик позичати, прохати, кланятись, що ладен був швидче дожити свій вік у канцелярії, ніж видавати кому небудь розписки або векселї, коли несподівано спіткає яка недобра пригода.

Пробувши весь сьвяточний день у Затишку Мисак повернув ся до Київа і завитав до свого начальства, щоб

подякувати за виповнену обіцянку. Він знову привіз з собою садовини, і на сей раз ще більше, ніж торік. Мисака привитала вся сім'я дуже ласкаво. За останній рік він бував у свого начальства декілька разів і був уже потроху ніби „своя людина“, бо начальство, за його запомогою, купило вже собі бажану дачу, що задовольнила всіх і художньою місцевістю і тими вигодами, які були на ній. Принявши подяку від Мисака його превосходительство зволило запитати:

— Значить, тепер уже все ви закінчили в своїому Затишку?

— Все, ваше превосходительство, тілько ще порожні хати стоять, — не купував обстанови.

— А коли-ж думаєте обставити?

— Мабуть на той рік, а може і через два роки, діло се не спішне, а до кінця служби ще далеченько!

— Так, так! — буркнуло його превосходительство і зараз же перейшло на свою власну дачу, питаючи деяких господарських порад у Мисака.

Мисак відповідав на всі запитання, давав деякі поради і цілий вечір не говорили ні про що иньше, як тілько про дачу його превосходительства; коли-ж наступив доволі вже пізненький час і Мисак почав збирати ся до дому, начальство конфіденційно заявило йому, що він уже призначений на вищу посаду і мати-ме на рік 300 карб. прибавки. Мисак почервонів, подякував його превосходительству, дав обіцянку старанно справляти нову службу і цілком задовольнений пішов до дому.

Через місяць дійсне вийшов „приказ“ по належному „відомству“ і Мисак заняв вищу посаду. Він мав тепер 1500 рублів на рік і сім останнім найбільше був задовольнений. Тепер зовсім уже він був певний, що в протязі останніх пяти років не тілько оборудує обставини свого будинку до смаку, а складе і про запас дещо.

Привчивши себе до ощадности взагалі, а останніми роками особливо, Мисак, коли зрівнялось йому 48 років життя і поздоровили його чином „надворного совітника“, мав уже в запасі два тисячі карбов., не беручи на увагу, що будинок його був уже і обставлений і посьвячений.

Обстанову придбав він собі не пишну, — зайвого в хатах у його не було нічого, але-ж усе потрібне мало вигляд і добрий і не зовсім дешевий. Найціннійше обставленим виглядав у Мисака його кабінет; тут окрім дубового під зеленим сукном стола і доброго до нього крісла стояли дві шафи з книжками, широка мягка отоманка, четверо високих мягких крісел, під столом розісланий був великий килим, до однієї стіни приробленa була полиця і карниз з ріжними зарубками, — тут красували ся ріжні господарські знаряди, починаючи від сокири та молотка і кінчаючи найдрібнійшими долотами та сверликами. Під полицею стояв вузенький, але довгий шкафчик; він був ще зовсім порожній, бо призначав ся задля домашньої аптечки, яка повинна була скласти ся тілько тоді, коли Мисак зовсім уже переїде у Затишок. Думки про домашню аптеку у його ранійше не було, але перебуваючи на свойому хуторі по три, по чотири днї, і бачучи у деяких селян ріжні виразки, та стріваючи їх з слабими очима, йому спало на думку завести таку аптечку і навіть підготовитись по книжках по деяким медичним питанням, щоб можна було при нагоді стати селянам в пригоді, бо до повітового міста було верстов 5 чи 6, а на селї добувати лїкарства не легко.

Кінець служби здавав ся Мисакови на десять разів довшим, ніж уся попередня служба, але-ж він не зрадив своєї постанови, і хоч сумуючи та нудячись, а все-ж таки дотяг рівно до 50 лїт свого віку і того самого дня, коли зрівнялось йому пятьдесять — подав ся „у відставку“. Прохало начальство Максима зістатись на декілька місяців, та Мисак відмовляв ся усїма сьвятими не затримувати його, а відпустити на волю. Начальство нїчого не могло зробити і затримало Мисака усього тілько на тиждень, поки здавав він свою службу та познайомлював замістника з дїлами. Нарештї все владнало ся як слїд. Мисак зітхнув повними вільними грудьми і почав збиратись до переїзду. Збори були незатяжні, бо чимало дечого перевезено було в Затишок по троху та помалу, так що за два днї Мисак цїлком розпрощав ся з Київом і з скринями, кошиками та ріжними пакунками рушив у вечері на пароплав. Коли пароплава відіпхнули від пристанї і він свиснувши поплив

по течії Дніпра, у Максима Мисака покотили ся з очей сльози. Не перший раз відвозив пароплав Мисака, та тілько відвозив не так, як сьогодня. Сьогодня Мисак від'їжжав не від звичайного Дніпрового берега, не від Київа, що так завждї подобав ся йому, а відвозив його пароплав з канцелярського повітря, ослобоняв від материяльного і морального гнїту, який переживав він що дня з товаришами, рабами-чиновниками і віз його не кудись, не за якимсь невідомим шматком хлїба, не в нове ярмо, не в иньшу канцелярию, а на волю, на спокій, на відпочинок, на який заробляв він так довго і такою важкою працею. Багато пережив він до сього часу турбот, багато передумав усяких невеселих думок, та Бог поміг йому все перенести своїми міцними молодими силами і діждатись нарештї бажаного, спокійного відпочинку.

Чого-ж з очей Мисакових капали сльози? Не горе і не радість викликали у його ті сльози, а душа його наповнила ся минулим, пережитим. Задля його тепер минало все, минало без вороття, без слїду, та не минало воно всїм тим соткам тисяч ріжного люду, що он частина його ворушить ся на київських вулицях і живою картиною малює йому той безконечно довгий час, коли з такими-ж турботами міряв він ті самі київські вулицї та міркував ті самі нерозважні думи, які наповняють тепер мозок отих людей, що он живою чорною лавою ворушать ся перед його очима.

Бідні люде! І невже-ж отсе краса та радість життя? Чи справдї се те саме дійсне життє, до якого так прагнуть люде, за яке борють ся весь свій вік і не заспокоївшись нї тїлом, нї душею, ідуть на той сьвіт? Воно!... Отсе воно, отсе його краса, його радощі!... І Мисакові груди знову стискало невимовною тугою.

А може я еґоїст надзвичайний? — гадав він далї. — Може дійсне тілько оттаке життє і є справжнє життє? Може именно в сьому і є краса його? Кожда людина вимагає одна від другої боротьби, дїяльности, — та чи боротьбу-ж, чи дїяльність впявляють оті тисячі, той натовп, до якого ввесь вік належав і я? Що добре роблять або зробили вони для суспільства, для родини — оті тисячі

чиновників у ріжних мундирах? Чим красші вони від мене, коли життє своє покладають в біганині та в канцелярії, а я тихо та спокійно у своїому Затишку? Що і чого більше зроблять вони, ніж я зробив?... Посписують більше паперу, нікому не цікавого, нікому непотрібного! Так хиба-ж се діяльність, хиба-ж се боротьба, хиба-ж таке життє і красше і користнійше, ніж тепер починаєть ся моє? Він, отой стотисячний чиновник, чирикати-ме „отзывы“, „отношенія“, „рапорты“, „вѣдомости“, „таблицы“, „свѣдѣнія“, а я сидіти-му в Затишку і спочивати-му — чи вже-ж таки кождий з їх користнійший суспільству, ніж я? Дурниця, усе дурниця! Яка там може бути користь суспільству з таких людей, що навіть собі не зможуть здобути корисни чесним шляхом, без крутійства, без злодійства? Ні, нехай я буду еґоїст, нехай буду зайвий, непотрібний член суспільства, але-ж я тому самому суспільству коли не був ніколи користним, то не був і не буду шкідливійшим, ніж перший-ліпший чиновник. Я нікому не сяду на шию, нікого не буду визискувати, я користувати-мусь, як користував ся і до сього часу, тілько тим, чим користують ся сотки тисячів таких, як і я. Ріжниця між мною і ними тілько та, що я не всї свої заробітки раптом кидав у той загальний торговельний водограй, а частками, але-ж під кінець кинув і я затриману часово ту решту і виміняв за се цінніший товар, ніж вони, — отсе тілько і ріжниці між нами... Ні, я не еґоїст, я не глитай, не грошоїд, — вина моя перед суспільством не більша, як і їх! Я маю право кинути канцелярию і скористуватись спочинком, що здобув собі власною працею, власними турботами.

І довго ще міркував Мисак на сю тему, аж поки не сховав ся з його очей Київ зі своїми високими горами, камяними будинками та золотоверхими церквами; та скілько не міркував він, усе визнавав себе цілком правим і настрій його що далї відміняв ся, на душі робило ся яснійше, веселійше, а коли визирнув ще здалека його Затишок, так Мисак і зовсім почував себе заспокоєним і нетерпляче ждав, поки виступить з пароплаву, увійде в свій власний будинок і вже без жадних турбот за свою будучність оселить ся на тому клапті землї, з якого не має права ви-

гнати його ні начальство, ні хтось иньший. Клапоть той, — то його власність, яку вирвав він з лабет материяльної боротьби аж після пятидесяти літ життя та невпинної, хоч і нікому непотрібної праці.

IV.

Була вже пізна осінь, коли Максим Мисак переселив ся з Київа у свій Затишок.

Після перших двох-трьох днів життя в Затишку першим Максимовим ділом було потурбуватись заготовити на зиму варива, бо про се дід Омелько не догадав ся, а Мисакови і на думку не спадало, бо він не звик дбати про такі речі. Господарі, у яких він жив та харчував ся в Київі, думали про се і дбали без його. Чого, що, як і скілько треба було заготовити — Мисак майже цілком не розумів і йому було неприємно. Одначе-ж, порадившись з дідом, порішив він наняти жінку і доручити їй упорядкувати се діло. Так було й зроблено. Нанята жінка уміло приняла ся до діла і незабаром Мисаків погріб заставлений був дїжечками з капустою, бураками та усім тим, що мало забезпечати Максима до самої весни. Не насолили тілько огірків, бо їх уже ніде було купити. Та-ж сама жінка знайшла між иньшим Мисаків господарський недогляд і в пекарні і навіть у будинку, бо ні там, ні тут не знайшла жадної комірки, а в господарстві без неї „як без рук“. Мисак цілком згожував ся, бо сам бачив, що ніде було переховувати тих запасів, які він сам привіз для куховарських потреб. За такий видимий недогляд Мисак перш над усе докорив себе, діда Омелька, підрядчика, що будував, а тоді мусів наняти майстрів і поприроблювати потрібні комірки біля пекарні, а в будинку мусів віддїлити частину дїдової хати і там зробити комору для таких уже запасів як борошно, круши, цукор та иньші потрібні речі.

Тиждень за тиждень, і Мисак почав запевнятись, що в його власному Затишку найнеприємнійшим йому ділом ставало хатнє господарство. Що дня не ставало у його то того, то иньшого, що дня куховарка звертала ся до його

з запитаннями, що на завтра варити, як готовити або приправляти ту чи иньшу страву, — саме такі були питання, яких не задавав він собі ніколи за ввесь свій вік і не вмів давати на їх відповіді, а тимчасом його що дня питали і часто годували зовсім несмачною стравою. Крім того жінка, що служила у його за куховарку, доводила що дня, що вона не може вправитись, що дід не помагає їй, а тілько дразнить своєю невмілістю чи підмести, чи пил повитирати, а їй самій не по силі вся ота робота, бо треба було що дня і кімнати поприбирати і обід наготовити і подати його, і прибрати, а там ще корову доїти, з маслом возитись, з сиром, сорочки прати і т. д., і т. д. Мисак бачив, що се правда і запевняв ся, що доведеть ся наняти ще одну наймичку. Але-ж се неможлива річ! Хиба-ж таки можна одній людині держати для себе трьох наймитів! Та у його нарешті і грошей на се не стане, та не такий же він і пан, щоб сидів у хаті не доторкаючись і за холодну воду. Він же й сам що дня ходив по хатах, витирав пил, переставляв меблї, затоплював печі, дуже часто заносив корові сіна, сам і наливав і сьвітив лямпи тай взагалї чимало дечого робив і в хаті і на дворі. Невже-ж у його так багато дїла? Пробував Мисак декілька разів стежити весь день за Улитою, своєю-ж наймичкою, але-ж запевняв ся що разу, що вона справдї з ранку до вечера вертїла ся не присїдаючи, не спочиваючи. Про дїда Омелька і говорити було нїчого, — він завждї був за якою небудь роботою: то дрова рубає, то воду носить, то прибирає у дворі, в коровнику, обмотує на зиму молоді дерева, їздить у місто за рїжними справами, а там, дивись, коромисло робить, мітли вяже, на зиму матки соломяні плете, щоб було чим позатикати вікна у погребі та в коровнику, а коли й буває якась там вільна година, так іде до Днїпра з своїми риболовними пристроями і ловить рибу, а се теж була зовсім не зайва річ. Виходило, що треба було наняти ще одну наймичку і Мисак наняв. Наняти наняв, а тимчасом усе таки думав, що господарство ведеть ся у його не по господарськи, що тут не наймичок треба, а умілости, але-ж умілости такої у його не було.

З третьою наймичкою діло пішло краще, але-ж і троє їх крутились весь день, бігали, і всім було ніколи. Мисак покликав до свого кабінету діда Омелька і запитав його:

— Скажіть ви менї, діду, на милість божу, і звідкіля у нас береть ся те діло, що роблять його дві наймички, ви, я, і все таки ділу тому нема кінця? Чи так усї господарюють, як отсе ми з вами, чи нї?

— Гм! — відворкнув дїд Омелько, — я й сам уже думав про се нераз, та нїяк собі не второпаю, через що воно так! У панів завждї більше діла, нїж у нашого брата, — се так, але-ж я знаю, наприклад, панночок — Уляну Іванівну та її сестру, — вони теж пани, а отже подивіть ся: наймички у їх нема нї однієї, господарство їх зовсім не менше, як і ваше, та не тілько не менше, а більше навіть, бо у їх окрім корови є ще і гуси і качки і кури, индики, свинї, — усе-ж отсе треба нагодувати, доглянути; так само для себе і обід треба зварити і сорочки попрати і в комнатах поприбирати... Сад і будинок у їх, правда, менший, а проте всюди і чисто і лагідно, і можете побачити що дня, як вони сидять собі у двох та або читають книжку, або старша шиє, а менша на скрипцї грає. Та ще-ж отся сама менша, я вже вам казав колись про неї, ще і в місто їздить, учить там панських дітей... Мабуть у нас, пане, все так робить ся через те, що є хазяїн та нема хазяйки. Не наше, не чоловіче дїдо заводити хатнїй лад; се не по нашому стану, не зуміємо ми і не придумаємо з вами такого хатнього порядку, який не думаючи заводить кожда жінка-хазяйка.

— Так у нас же їх, діду, аж дві, — завважив Мисак.

— Дві, то дві, та що з того, — вони все-ж таки наймички, а не хазяйки. Хазяйка робить для себе, а наймичка для пана. Що хазяйка зробить за годину, те робить наймичка весь день, та ще й спішучи робить, а діло все таки не те вийде. Хто його знає, чого воно так, а тимчасом всюди і завждї так. А от дайте сюди справжню хазяйку, то побачите, що наймичкам і робити буде нїчого, — сидїти-муть на куховарнї та сьпівати-муть або хихикати-муть лузаючи насіннє. Се вже я нераз спостерігав на своїому віку.

— Так що-ж нам, дїду, робити? Менї що дня спадає на думку, що одному держати три душі наймитів — се і багато і зайво, але-ж разом з тим бачу, що дві душі не справляють ся.

— А я вам, пане, мав розказати ще таке: позавчора, як ото перевозили ми з чоловіком дрова, зустрілась з нами Уляна Іванівна; вона комусь несла лїкарство. Так от як зустріли ся та поздоровкали ся з нею, так вона й питає мене:

— Чула я, дїду, що твій пан зовсїм уже переїхав у Затишок.

— Переїхали, — кажу, — слава Богу!

— Він сам живе, чи і сїмю має? — питає вона про вас.

— Нї, — кажу, — самі собі.

— А на що-ж ви аж двох наймичок наняли? Що вони у вас роблять?

— Звісно що, — кажу я, — по хазяйству все — печуть, варять, миють та прибирають.

А вона засьміялась тай говорить:

— Не вмієте ви хазяйнувати з своїм паном, от що! Одному панови та троє наймитів, — се дуже по панськи!

Я засьміяв ся, а все таки задумав ся, бо справді у нас якось не так ведеть ся, як треба, а якби се слїд — сьвятий його знає!

— Одно слово, дїду, я бачу, що ви знову навертаєте до свого, хочеть ся таки вам, щоб закохав ся я в Уляну Іванівну та одружив ся з нею.

— Хочеть ся, — се правда, я не крию сь.

— Через що-ж хочеть ся вам, щоб одружив ся я безпремінно з Уляною Іванівною?

— Через те, що Уляна Іванівна самим Богом призначена для вас. Як подивлю ся я на неї, так і в голові моїй не вяжеть ся, щоб вона могла бути чиєюсь иньшою панею, а не вашою. Така вже мабуть і її і ваша доля. Не дурно мабуть оселились ви саме тут, а не десь иньше. Так уже доля ваша склала ся, так уже вона робить, нїкого не питаючись.

— Добре, дїду, а якже вийде так: ви про Уляну Іванівну думаєте і говорите одно, а вона друге — візьме та вашому панови і піднесе оттакого гарбуза? — Мисак показав руками. — Що тодї ви про долю скажете?

— Нїколи в сьвітї! — аж підскочив дїд Омелько.

— Так хиба-ж ви сватали її, чи що? — незадоволленим голосом запитав Мисак.

— Сохрани мене Мати Божа! — перехрестив ся дїд і образливо додав: — Хиба-ж таки я, пане, божевільний, або дурнїйший від усїх на сьвітї? Кажу-ж вам, що я тілько почуваю се в своїй душі, вірю, що так воно складаєть ся.

— Так то, так, а отже ви мене сватаєте, впевняєте... Так само і з нею могли говорити.

— Та нехай же мене Господь скарає, коли не вірите! А що я вам кажу, се правда, але-ж тілько вам, пане, і більше нїкому... Я не знаю, чого воно так... Менї однаково, чи одружитесь ви, чи не одружитесь, не сватаю я вас і не сватав, а тілько кажу вам те, що у мене в душі ворушить ся. А їй, панночцї, я не казав нїчого і нїколи, та і нїкому не казав, а передчуваю тілько тай годї!

Розмова з дїдом не помогла нїчого. Хатнє господарство вело ся по старому; Мисак почував, що троє наймитів і зайві і непотрібні йому, але-ж поменшити їх не міг. Колись здавало ся йому, що він у двох з дїдом весь свій вік проживе, а по троха та помалу з'їхало зовсїм на иньше. Нї, дїд таки правду каже, що без хазяйки инакше й не може бути, але не дружити ся-ж йому зза якогось хатнього господарства, та ще на 51 році життя!

Так міркував собі Мисак, а тимчасом дїдів запевнений голос та пророкування мимоволї впливали на Максима і примушували спинятись на питанню: а що, якби і справдї пішла за його Уляна Іванівна, чи слїд би дружитись? І коли Мисак давав собі на запитаннє відповідь згодну та малював собі образи того, якби жило ся йому з жінкою, то виходили вони у його зовсїм не темними. Максим чимало находив цїкавих, сьвітлих тонів в такому життю, але-ж з'їжжав що разу на те, що годі вже йому думати про женїннє, досить з його і того, що зумів самого себе забез-

печити, а братись з жінкою — се значить знову ламати свою голову над ріжними недостатками і приходити знову до того, що треба служити, бо які у його достатки? І Максим вираховував свої фінанси. Він мав пенсії всього тілько двайцять три карбованці на місяць і тепер ледви вистачало йому тих грошей переживати від місяця до місяця. Правда, було у його в запасі круглих три тисячі рублів, але такої суми за мало, щоб наважитись одружити ся, бо він і так нарушив уже свій капітал на деякі потреби та певне нарушати-ме його і на далї, значить і сподіватись нїчого, щоб вистачило тих грошей дожити віку вкупі з жінкою. А дружитись на те, щоб залишити згодом жінку у власній господї, але без жадної копійки, се було-б не по людському, так робити можуть хиба тілько еґоїсти, та ще й холодні еґоїсти! І Мисак махав рукою на подружнє життє; але-ж згодом воно спливало на поверх думки знову, і знову являли ся ріжні образи життя з дружиною.

Настала весна. В серединї травня дїд Омелько ходив по якомусь дїлу на село і повернувшись у Затишок пішов просто у садок до свого пана і переказав йому невеселу вістку.

— Учора ввечері померла, царство їй небесне, сестра Уляни Іванівни, — підходячи до Мисака заговорив дїд. — Хотїв я зайти подивитись, попрощатись, та не посьмів.

Максим здивовано подивив ся на дїда, але не сказав нїчого. Звістка про те, що померла якась чужа та незнайома йому людина, не вразила його, а тілько, як звичайно, здивувала трохи; разом же з тим виринув перед ним і образ Уляни Іванівни. Мисак думав про неї. В уяві своїй побачив він її в тому самому убраннї, в якому бачив раз на своїому віку, саме тодї, як від'їздив пароплавом у Київ. Максимови виразно пригадались тепер і ті думки, які передумав він тодї і та розмова, що відбулась у його з дїдом перед виїздом, згадалось і те, як Уляна Іванівна учила дїда підвязувати кущі, стригти малину і йому забажало ся ще раз позирнути на сю панночку і придивитись до неї близше. Так що-ж, він може се зробити в церкві, коли ховати-муть її сестру... Але-ж мабуть так не гаразд

буде... Приглядатись до людини саме тоді, коли душа її наповнена смутком, — се недобре!

Хтось заскрипів ворітьми. Мисак повернув ся передом до воріт. У двір увійшла Уляна Іванівна. Вона була спокійна, серіозна, хода її була поважна, тверда, сьмілива. Панночка прямувала до Мисака. Максим збентежив ся трохи, але підвів ся з свого місця і пішов на зустріч.

— Здоровенькі! — промовила Уляна Іванівна.

— Здоровенькі, — знявши шапку відповів Мисак і показуючи на садового ослона, додав: — Милости просимо!

Обоє сїли на ослонї. Уляна Іванівна заговорила перша:

— Ви мене простіть, що я, невідома вам людина (вона тут же назвала себе і подала Мисакови руку), невідома, кажу, людина, вдаю ся до вас з просьбою. Вчора померла у мене сестра. Я тілько що вернулась з нашого повітового міста; там винні менї за лєкцинї гроші, але люде ті виїхали на тиждень в Київ. До нашого попа звертатись в сій справі я не хочу, але-ж і нї до кого більше. Коли можете, позичте менї на один тиждень трийцять карбованців.

Мисак встав, мовчки пішов до свого кабінету і через хвилину виніс Уляні Іванівнї гроші.

Панночка підвела ся зі свого місця.

— Спасибі вам, — промовила вона і подавши руку пішла з саду.

Мисак провів її аж до воріт, а потім повернув ся в сад і знову приняв ся до своєї роботи; він розсажував на грядкях квітки та деяку садову рослину, що мала згодом пересажуватись на квітники. У другому кінцї саду порав ся дїд Омелько. Він бачив, що до Мисака приходила Уляна Іванівна, що говорила щось і пішла. Дїд догадував ся, що панночка позичала гроші і на душі його було щось непріємне. Йому і жаль було Уляни Іванівни і досадно, що довело ся їй, незнайомій з паном, приходити з позикою. Він знав, що панночка нїколи не позичала у людей грошей, а тут на тобі! Дїд аж роздраговував ся, так важко було йому думати про сей випадок. Старому здавало ся, що пан його ось-ось гукне на його

і почне розпитувати про Уляну Іванівну, про її достатки та недостатки. Але-ж Мисак не гукав на його, а також і згодом нічого не казав і ні про що не розпитував. Минуло днів пять, а Мисак усе ще нічого не згадував. Завважив тілько Омелько, що пан його став мовчазнійший і ніби суворий трохи або занадто задуманий, бо говорив останні дні дуже мало, а коли й говорив що, так тілько те, що конче треба було сказати, тай то коротко, немов би нехотя або зневолено.

— Чи вже-ж пан сердить ся, що панночка позичила у його скількось там грошей? — закрадали ся у дїдову голову думки і йому робилось сумно, невесело.

Як раз через тиждень навідалась Уляна Іванівна знову, на дїдових очах вернула панови гроші, подякувала його і, не загаявши ні на хвилину, пішла з двору. Старому здавало ся, що тепер уже все піде по старому, але-ж дїд помилив ся. Пан його зоставав ся таким самим неговірким, яким зробив ся того дня, коли позичав панночці гроші. Декілька разів наважував ся дїд заговорити з паном, та з того нічого не вийшло, — пан сухо та коротко відповідав і дїд мусїв замовкнути.

Мисак був мовчазний, то правда, та тілько не позичка засмутила його, а факт позички навів його на сумні думки. З того часу, як оселив ся він у Затишку, нїщо особливе не приходило йому на думку. Він собі пив, їв, ходив по хатах, по двору, по саду, рано лягав, пізно вставав і почував себе на тому самому спокою, якого прагнув і який здобув. Але-ж позичивши панночці гроші, у його ні з сього ні з того виникло раптом таке питанне: на що, для кого і для чого він живе? Кому користний він оселившись в отсьому Затишку? Тай взагалї чи користний він кому небудь, окрім себе? Подумавши деякий час Мисак дійшов до відповіди, що користний він тілько для себе та для трьох наймитів своїх. Але-ж і тут було питанне, чи користний же він дійсне хоч наймитам? Виходило, що й наймитам своїм не дуже то він користний. Яка вигода їм? Та хиба, що платить їм заслужені гроші? Але-ж се мусить робити кождий, хто користує ся з чужої працї. Се зовсїм не користь наймитам, і тут виповняє він ні більш,

ні менш, як звичайний обовязок, такий самий обовязок, який виконувала перед ним і казна, коли він служив. Та ще навіть казна значнійші обовязки взяла на себе: вона платила йому не тілько тоді, коли він служив, а й тепер виплачує йому по 23 карб. на місяць, — виходить, що вона значно користнійша для його, ніж він сам для своїх наймитів. — Ні, так не можна жити! — міркував собі Мисак, — се еґоїзм, чистої води еґоїзм!... Маруся Степова, названа його мати покійна, жила не так; учитель, що колись учив його, знову-ж таки не так жив, як він тепер живе... Мисакови ставало соромно. Він ясно бачив, що прожив до сього часу тілько собі на користь, для себе тілько й дбав, про себе тілько й думав.

— Так не можна, так не можна! — раз-по-раз повторяв Мисак і йому ставало нудно, досадно, соромно, бо не знав що робити, аби зробитись користним хоч на останку свого віку.

І хто-ж винен, що так, а не инакше пішло його життє? Які завдання слід би було йому мати на оці, щоб почувати себе людиною користною не тілько самому собі, а й иньшим? Через що так рано втиснула ся в його голову одна тілько думка — страх за кінець свого життя? Невже-ж все отсе виробила в йому матеріяльна нужда та почуваннє самотности? Невже тілько сї два чинники життя заслїпили йому очи і повели його таким шляхом? А як живуть і що думають ті люде, що не почували себе самотнїми, не думали про матеріяльну нужду? Мисак пригадував собі цїлі десятки своїх знайомих, перебирав у своїх думках їх життє, пригадував їх дїяльність, напрямки думок, та громада його знайомих не відріжнялась життєм своїм від його життя: тілько й бачив між собою і ними ту ріжницю, що вони витрачували свої заробітки на ріжні дрібниці та дурниці, а він складав їх на визначену мету. Здавало ся, що винуватим Мисак не був: дїяльність його, коли була не красша, так разом з тим ні на крихту і не гірша, ніж дїяльність усїх його знайомих. Правда, була ще одна ріжниця: дехто з його знайомих був одружений і мав сїм'ю, але ті-ж самі люде ніколи не хвалили свого життя, ніколи не вважали себе користними ні собі, ні сїм'ї,

а швидше всього нарікали та каялись, що зробили дурницю і одружились. Мисак наслухав ся про се, думав, роздумував і поклав ніколи не дружитись, — поклав і виконав, та чи винуватий же він за се? Кождий з одружених ніколи не дорікав йому за се, а навпаки — хвалив, завидував.

— Ні, я не винен, — думав Мисак, — я не йшов навпаки всіх тих, що оточали мене; діяльність моя така сама, як і їх, я тілько був обережнійший, ніж вони, і те, що придбав собі, здало ся менї не кривдою, не здирством, а чесною працею; діяльністю в сім напрямі не з'обидив я нікого, про се сьвідчить і Бог і власна моя совість. Для досягнення своєї мети я не користував ся нічим поганим: взяток не брав, до начальства не підлизував ся, нікому не піддобрював ся, не морив і себе холодом та голодом, не ходив обірваний, я тілько не витрачав грошей на які небудь розкоші, на які небудь примхи... Ні, я не тунеядець, не еґоїст, я тілько звичайна смертна людина, я тілько той чиновник, що вдав ся здатним потурбуватись про свою будучину і турбував ся про неї, не бажаючи і не роблячи нікому зла. Хиба-ж се моя вина, хиба-ж се злочинство? Я зробив тілько те, що міг зробити, що здатний був виконати.

Таке міркуваннє захопило Мисакову голову; так виправдував він себе; а тимчасом все-ж таки почував і почував дуже виразно, що він людина безкористна для суспільства, що з ним і без його люде жили-б цілком однаковісінько, а коли так, то видима річ, що він живе зовсім не так як слід і як повинна жити кожда людина.

— Не так, не так, — шептало щось в його душі, і в голові знову підіймали ся думки і знову вели до того, що так жити не можна, що не має він жадного права істнувати між людьми, не роблячи суспільству жадної користи.

Мисак прирівнював своє життє до життя Уляни Іванівни. Правда, він її майже не знав, а тілько чув дещо про неї, але-ж діяльність її здавалась йому значно користнійшою. Він чув, що Уляна Іванівна живе без наймички, значить, усе робить сама; чув, що учить вона чужих дітей, значить, приносить тим дітям користь; чув, що вона і людям помагає в чомусь, але не цікавив ся, чим і не випи-

тував подробиць; бачив нарешті, що затратила вона безповоротно свої зароблені гроші на похорони сестри, значить, не на свою користь, — а він, Мисак, чи хоч таким ділом поступив ся кому небудь? Ніколи, нікому! У його не було ні одного випадку в життю, щоб він бачив у йому користь для иньших. Запомоги у його ніхто ніколи не прохав, а службу свою вважав він завжді безкористною. Сидіти цілий вік за ріжними канцелярськими справозданнями — хиба-ж се діяльність? Се мертве діло, марнуваннє часу!...

Днї минали за днями; почуттє власної бездіяльности у Мисака все зростало і він почав нудитись. Бажаннє користної діяльности і разом з тим невміліть розшукати її довели Мисака до того, що він нераз уже шкодував про те, що кинув канцелярську працю. Сидячи в душній канцелярії за „непотрібними“ паперами Мисакови не було часу задумуватись над суспільним життєм і він тоді ніколи не почував себе бездіяльним; а тепер, кинувши службу та відпочивши за пів року, думка його прокинулась, очи побачили житте, а здатности до діяльности не було.

— Краще було-б умерти, не пізнавши своєї бездіяльности, ніж пізнати її та не зуміти, не придумати поправити свою вину! — промовив нарешті Мисак і, щоб уникнути як небудь від докучливих думок, узяв ся за книжки.

Цілими днями не випускав він із рук книжки; читав і читав без вибору. Бібліотека його виключно складалась з белєтристики і найщирійше читаннє не піддавало йому жадного рішинця на ті турботливі питання. Та, правду кажучи, він і не гадав розшукувати в книжках відповідь, він просто читав тілько їх тай годі. Часами й стрівались навіть такі події в книжках, що могли-б навести Мисака на деяку діяльність, але-ж він дивив ся на ті події як на події книжкові, а не живі, дійсні, а через те і не спиняв ся на їх, не задумував ся, не прикладав до живого життя, а бажав тілько заглушити в собі оті пекучі думки.

V.

Одного лїтнього дня на дворі стояла незвичайна спека. Сонце з високого неба так немилосерно пекло, що нїкуди було від його нї втекти, нї заховатись. У найгустїйшому затїнку — і там стояла така спека, що нїчим було дихати. Рослина позвїшувала свої привялі листки і вкрита пилом виглядала так сумно, так невесело! Мисак нудив ся цїлий день і нї за що не брав ся. Не було у його охоти не тілько читати або робити що небудь, а навіть думати не хотїло ся.

З заходом сонця вийшов він з свого кабінету і пройшов ся по саду. На дворі стояла нерухома тиша і сад, покритий пилом не веселив нї очей, нї душі. Максим постояв трохи, подумав і вийшов за ворота. Супроти воріт зеленїла густою щіткою лоза і хоч листя свого не опускала, а тимчасом вигляд її був теж невеселий. Днїпро далеко відсунув ся від берега і ледви шепотїв свою незрозумілу пісню. Далеко на обрію, де заходило сонце і осьвічувало небо, мигтїло розпалене повітрє. Небо було ясне, чисте, блакітне і віщувало таку-ж саму спеку і на завтра.

Мисак пішов понад берегом і з насолодою вдихав сьвіжійше трохи повітря, що плило від мовчазного Днїпра. Максим плїв ся берегом нога за ногою, не маючи жадної мети і думки. Через пів години, а може й більше, до вуха його почав долїтати ледви помітний сьпів. Мисак спинив ся, прислухав ся і пішов далї. Сьпів виривав ся, видимо, з міжгіря, що звало ся „Розгуки“. Небавом сьпів замовк, а натомісць почула ся музика на скрипцї. Мисак згадав дїдові слова про Уляну Іванівну, що инколи ходить у Розгуки і там грає.

Отсе-ж мабуть вона й є, — думав Мисак, підходячи все близше тай близше. Він уже був нераз у сій місцевости, чудував ся велетенською щілиною Розгуків, ходив по тих Розгуках, сам вигукував і заслухаючись перекотами звуків шкодував, що не вмів нї грати, нї сьпівати. Тепер трапляла ся нагода прослухати і сьпів і музику. Мисак обережно підходив і крадькома притаїв ся нарештї під густими кущами дикої шепшини, що цїлим довгим рядом

заслоняла собою дорогу у Розгуки. Мисакови не видно було Уляни Іванівни, але він був певний, що то була вона. На скрипці вигравалась пєса з опери, а крім Уляни Іванівни нікому було в сих місцевостях грати такі музикалії. Після оперної музики почув ся знову сьпів. Чистий, дзвінкий жіночий голос засьпівав народню пісню про пяницю:

Ой зацвіла червона калина
над криницею, —
горе-ж менї, моя матїнко,
жить з пяницею.
Що пяниця та не кається ся
і день і ніч пє,
а як прийде із шинку до дому,
мене молодую бє...

Кождий куплєт пісні повторював ся на скрипці, а коли уся пісня досьпівана була до кінця, голос почав другу пісню, а далї третю, четверту. Усї пісні були про життє з пяницями-зрадниками і так щиро, так задушевно виконувались, що Мисак забув про все на сьвітї і сидячи нерухомо на одному місцї уявляв тілько собі картини, які малювали йому пісні своїм змістом, а домальовувались та оживлялись голосом і виразною музикою. Мисакови з найдрібнїйшими подробицями в'явило ся після першої пісні сїльське подвірє з хатою, повітками, старою рубленою коморою, що стояла порожна, обскубана, обшарпана і без дверей, а у коморі бачив він пяного чоловіка, що лежав на долівцї без свити, без шапки, з розхрістаною сорочкою, розкудланий... Одна його рука незручно підложена була під себе, а друга важко звисала з пяного, недбало розкиненого тїла. Чоловік спав міцно, нерухомо, ворушились тілько волохаті його груди та вуси, що цїлком закривали собою рот. На призьбі під хатою сидїла убого одягнена молодиця, без корсетки навіть, і склепивши руки та поклавши їх на колїна думала важку, скорботну думу. Сумне її обличє та недбало повязана голова робили вражінє глибокого горя. Біля воріт на моріжку ворушить ся дїтвора, їх аж четверо, усї вони босі, брудні, закурені пилом. Вони будують з паличок хатку, а одна дівчинка робить з калачиків відерця і лепече щось до своїх братів. Біля воріт

з'являєть ся стара жінка, вона питає щось дітей, а потім прямує до хати. Губи у неї міцно стиснуті, очи блищать великим гнівом.

— Сидиш, — говорить вона болючим голосом до молодиці, — потопаєш у горі, а він, — стара показує на комору, — хропе, спить, — бодай би до віку не просипав ся!...

— Мамо! Що ви говорите?...

А в ушах тимчасом лунає сьпів:

Ой не клени, моя матусенько,
пяницю мого,
єсть у мене дїточки маленькі,
горе буде без його!...

А тут уже виринає друга картина, третя, четверта... Перед Мисаком проносить ся страшна сцена бійки пяного чоловіка в сім'ї, чуєть ся плач, дитячі крики, брязкіт битої посуди, і знову крик, знову плач і все ховаєть ся, потопає в чудових, але тяжко сумних звуках пісні:

Коли викупиш — люблю тебе,
а не викупиш — убю тебе!..
Ой не раз, не два викупала, —
у віконечко утїкала,
в вишневім саду ночувала,
соловейків побуджала...
Соловейки як тьох, так тьох,
а у мене слїзоньки як той горох...
Соловейки натьохкали ся,
а я молоденька наплакала ся.

Ще образи другої пісні не встигли зникнути, а вже ллять ся третя пісня такого-ж змісту... Голос сієї пісні такий сумний, такий глибоко пронизливий, що аж мороз поза шкурою ходить, а перед очима жива-живісенька виникає жіноча постать і з душі виходять її слова:

Велить менї в порога стояти,
велить менї голубців спиняти.
— Ой не гудїть, голубці, на хатї,
не збудїте милого в кімнатї,
бо я знаю, коли розбудити, —
коли буде сонечко сходити...

Чарівний голос лунає ще в ушах, в душі, а тимчасом скрипка підхопила вже на свої струни жалібний посьпів і струни її плачуть, голосять, вимовляють:

Бо я знаю, коли розбудити, —
коли буде сонечко сходити.

Музика поволи спиняєть ся, слабне, тихшає і нарешті зовсім затихає, але звуки гойдають ся ще межи високими стінами-скелями, — загойдали ся раз, два, три і тихо завмерли. Наступила на деякий час нерухома тиша. На тихому, чистому, блакітному небі загорілись мовчасні зорі і оточивши себе у недосяжній високости тремтячим промінєм відбивали ся в чистому, прозорому Дніпровому лоні. На другому березі Дніпра, на широких лугах та низинах піднімав ся легенький, ледви помітний туман; в повітрі чула ся вогкість, трава навкруги Мисака покривала ся легенькою росою. Максим поворухнув ся і хотів вийти з свого захисту, але в Розгуках знову почула ся пісня. Той-же самий, глибоко симпатичний жіночий голос почав:

В моєї родини жито та пшениця,
в мене безщасної кукіль та мітлиця..

Пісня висьпівувала чоловічу зраду до жінки і голос її був напоєний такою-ж самою скорботою, таким самим горем, як і голос пісень про чоловіків-пяниць. Сьпівачка після кождого куплєту не брала ся вже за скрипку, вона сьпівала пісню до самого кінця, а потім знову повторила її з середини:

До чужої жінки, до жінки до Варки,
і носить горілку по чотири кварти.

Після сих слів зараз же залунала скрипка, виразно вимовляючи найсумнійші місця пісні. Мисак чув сю пісню перший раз, а тимчасом звуки струн так вимовляли слова пісні, що ніби проказували чистим, але скорботою напоєним голосом:

Як прийде до лому, усе вередує:
Хто мене роздягне, хто мене розбує,
і в біле личенько сім раз поцілує?
Обізвалась жінка стоячи в порога:

„Я тебе роздїну, я тебе розбую
і в біле личенько сїм раз поцїлую...“
„Відступись, поганко, відступись від мене,
єсть у мене мила кращая від тебе!
Та мене роздягне, та мене розбує
і в біле личенько сїм раз поцїлує...“

„Сїм раз поцїлує, сїм раз поцїлує“. Літали останні звуки, доторкаючись аж нїби до самих Мисакових ушей, наводячи на його душу острах.

Замовкли сьпіви, затихла скрипка, а в розпалених Мисакових мріях ще роять ся, виступають сумні картини і розворушене серце його бєть ся на всї груди.

— Господи! І чого пісні наші такі сумні, такі придавлені, пригноблені, важкі? У них чуєш тілько тяжкий смуток, скорботу, глибокі скарги душі... І чому народ наш не утворював пісень напоєних лицарською відвагою, сьміливістю, енерґією? Чому пісні наші не будять почуття боротьби з лихою долею, не натихають нас до діяльности, не вказують нам шляху, ідеалу красшого життя? Чому не зміцняють духа, певности, віри у власну силу? Мисак пригадував собі народні думи кобзарські, пісні про кохання, пісні веселі, побутові, але скрізь і всюди бачив у піснях пануючу сумну ноту. Що-ж було причиною вироблення такої, а не иньшої вдачі пісень наших? — задав собі Мисак питанне, але близенько біля його хруснуло сухе ломаче і зза кущів виступила з скрипкою під рукою Уляна Іванівна. Максим завмер на місцї. Уляна Іванівна зиркнула в його сторону, здрігнулась уся, спинилась на хвилину і раптом підвела руку до своїх грудей. Мисак підвів ся і червонїючи по самі вуха почав просити вибачення, що зовсїм не бажаючи і не думаючи так налякав панночку. Уляна Іванівна заспокоїлась, а проте завважала:

— Та я нїчого... Але від несподїванки у мене так заколотило ся серце.

— Простїть, простїть мене, Бога ради! Я не навмисне, я так собі вийшов пройтись, осьвіжитись трохи тай заслухав ся...

Через декілька хвилин вони обоє зовсїм заспокоїлись і йдучи понад берегом розмовляли. Уляна Іванівна гово-

рила мало, а Мисак усю дорогу вихваляв її талан та переказував те, що викликала вона своїми піснями та музикою у його мріях, у його душі.

Наблизились до Затишку. Мисак спинив ся і ввічливо вклоняючись промовив:

— А може-б ви були ласкаві зайти до моєї чернечої келії на склянку чаю? Спека минула і в садку можна було-б згадати і про чай.

Уляна Іванівна задумалась на хвильку і відповіла:

— Так що-ж? Коли запрошуєте, то й ходім.

Мисак був задовольнений; йому дуже хотїло ся загладити недобрий свій учинок, що підслухав він її сьпіви та ще й перелякав замісць подяки.

Господар і гість пішли в сад. Перед ними незабаром стояв уже на столї самовар, деякі закуски, ягоди і дві сьвічки в скляних пузирях, що захищали огонь від вітру.

Мисак запарив чай і чайника, по заведеному звичаю, поставив на самовара. Уляна Іванівна мовчки стежила за Мисаковими рухами і нарешті не втримала ся:

— На що ви ставите чайника на самовар? — запитала вона.

— Так звик.

— Се не добре. У чаю після такої настойки тратить ся смак. І, панночка, не кажучи далї нї слова, зняла з самовара чайника, поставила його на столї і закутала аж двома серветками.

— Ви не сердитесь, що вмішуюсь не в своє дїло? — звернулась вона до господаря.

— Нї крихітки, будьте ласкаві! Менї навіть приємно, що ви хоть над чим небудь попорядкуєте у мене... Дїд Омелько говорив менї колись, що ви, спасибі вам, навчили його стригти малину, підвязувати кущі...

— Сього не було, я не памятаю.

На сьому слові з'явилась дїдова постать і старий запротестував:

— Якже так не було? Омелько не брехун!... Але простїть мене! Спершу — добри-вечір вам, Уляно Іванівно!

— Добри-вечір, дїду, добри-вечір!... А коли-ж се було?

Дїд пригадав Уляні Іванівні всї найменші подробицї і панночка не сперечала ся.

— Коли річ зайшла про малину, — заговорив Мисак, — так і до речі буде, коли ви, дїду, нарвете нам сьвіженьких ягідок.

Дїд узяв посудину і пішов по малину.

— Гарна у вас людина отсей дїд, — завважала панночка. — Він менї так подобаєть ся за свою правдивість, щирість та чесноту. Я знаю його з самого свого малечку.

— До дїда, Уляно Іванівно, я так звик, що, здасть ся, і одного дня не обійшов ся-б без нього! Дуже він совісна та щира людина.

— То правда! Але в йому є ще й те, чого не знайдете в багатьох селянах, а саме — він ввічливий, вдячний, без грубіянства, тодї як вади сї межи нашими селянами досить помітна риса.

— Може й так; але, кажучи по совісти, менї і рівняти його нї до кого. Селян я дуже, дуже мало знаю. Не доводилось до сього часу мати з ними нїякого дїла. До двайцяти років жив у повітовому містї, після двайцяти у Київі безвиїздно, та і взагалї не доводило ся вступати з людьми нї в які зносини, — не було на те нї часу, нї охоти, нї потреби.

Панночка слухала, пильно дивила ся на Мисака і коли той скінчив, промовила:

— Гм!... Чого-ж ви тодї переїхали з Київа на село, коли не знаєте людей і не хочете їх знати?

— Переїхав я на спокій, на відпочинок перед смертю, після марудної, огидливої канцелярщини.

— Тілько всього?

Мисакови зробилось нїяково. Фраза Уляни Іванівни раптом підняла в йому заглушені на деякий час думки про бездїяльність, але-ж треба було якось викручуватись і Мисак червоніючи відповів:

— А що-ж більше? Я-б раднїйший стати дїяльним та користним для селян, але-ж яка з мене може бути користь? Чим, як і в чому можу я стати селянам в пригодї?

— Чим, як і в чому? Ви навіть не знаєте, яку користь може робити селянам інтеліґентна людина?

Мисак почервонів знову.

— Не дивуйтесь, панночко! Така вже доля нашого брата-чиновника; такі обставини у нас. Затягнеш ся, засмокчеш ся в канцелярщину і робиш ся нездатним ні до чого. Канцелярщина присипляє і думку і розум і поривання, а виробляє тілько апатичний спокій та цілковиту байдужість до всього.

— Так невже-ж канцелярщина приспала в душі вашій усе — навіть бажання до живої діяльности?

— Та ні, діяльности я бажаю, та не тілько бажаю, а навіть мучусь останніми часами, побачивши в собі некористність, крім хиба особистого самодбальства.

— Я дивуюсь вам. І як таки сидіти отут цілі довгі місяці і не додуматись до якогось діла? Ви жартуєте мабуть, мені не вірить ся, щоб се було так!

— А отже й правда! — ще дужше червоніючи промовив Мисак. — Перших чотири до пять місяців я зовсім нічого не думав — відпочивав і тілом і духом, а тепер що далі сумно робить ся. Думав я про се дуже багато, та нічого не видумав. Ще до переїзду з Київа у Затишок спало було мені на думку підготовити себе хоч трохи по елєментарним знанням гіґієни та иньшим деяким медичним знанням, брав ся я за се діло, завів навіть домашню аптеку, але з сього нічого не вийшло: селяне до мене не приходять, за порадами до мене не звертають ся і заходи мої залишились невартими.

— Так що-ж ви далі думаєте тепер робити?

— Далі?... Що-ж далі? — Мисакови було так ніяково, що він аж не радий був уже такій розмові.

— Отже я ніколи сього не думала, — заговорила Уляна Іванівна. — Мені здавало ся, що у вас вироблена якась думка, якась мета, що оселились ви не для власного спочинку та бездіяльности, а для того, щоб стати в пригоді селянам, бо їм сього скрізь, усюди, на кождому кроці треба...

До бесідників підійшов дід Омелько і поставив на столі тарілку з малиною.

Мисак подивив ся на ягоди і завважав:

— Що-ж отсе ви, дїду, такої малини нарвали? Подивіть ся, скілько тут зелених ягід!

— Не видно, паночку! Я полапки вибирав тілько найбуйнїйшу, а чи спіла вона, чи нї — по ночи не вгадаєш.

Уляна Іванівна вкинула в рот декілька ягід і звернувшись до Мисака запитала:

— Так, чи вже-ж таки справдї не придумали ви собі жадного дїла?

— Признаюсь і каюсь... Життє моє складало ся з самого дитинства так, що я пішов тілько по одній стежцї... Я пізнав уже се дуже ясно, запевнив ся в сьому, а до дїла всеж таки не додумав ся.

Уляна Іванівна замість відповіди повернулась до дїда і серіозно промовила:

— Чого-ж ти, дїду, стоїш? Зробив своє дїло, тай з Богом! Не добре вислухувати чужу розмову, се неввічливо!

— Я так собі, Уляно Іванівно, — я зовсїм не підслухати, а приємно менї, що ви у нас у гостинї.

— Спасибі, добре, я дуже рада!

Дїд пішов. Мисак похнюпив свою голову і сидїв мовчки. Йому нїяково було, що Уляна Іванівна прогнала дїда Омелька, він не міг би сього зробити нїколи, а коли-б і треба було, так якось инакше.

Уляна Іванівна спостерегла Мисаків внутрішнїй стан і промовила до його:

— Чого ви так замислились та засмутились? Ви думаєте, що я неввічлива, що грубіянка, що невихована? Зразу видно, що ви не знаєте селян. Ви думаєте, що дїд образив ся, а я вас запевняю, що нї. У його почуттє сальонної ввічливости з усїма тонкостями зовсїм нерозвинене так, як у вас, а через те і треба завважати йому те, чого він гаразд не розуміє, завважати ясно, просто, без жадних церемонїй, а так, як завважає дїтям учитель в школї. Народ треба учити скрізь, на кождому кроцї, треба виховувати його. Коли-б старий розумів, що стояти та слухати розмову неввічливо в таких випадках, то, запевняю вас,

він би ніколи сього не зробив, а коли зробив — значить не знає, а коли не знає — значить учити треба, щоб знав. Народ поважає панів не тих, що ввічливо звертають ся до його на „ви“ та подають свою руку, о ні, — такі пани йому не цікаві і непотрібні. Звертайтесь до народу хоча-б і на „ти“, ніколи не подавайте йому своєї руки, не садовіть його поруч з собою за стіл, але дбайте про його інтереси, і ви будете тоді справжній пан; вас і шанувати будуть і слухатись і навіть ніколи ніхто не образить ся, коли і полаєте добре. Придбайте тілько собі віру народа, а придбати її зовсім не легко. Народ дуже тонко розуміє інтелігенцию і зовсім справедливо поділив її на три категорії, а саме: на панів, в змислі дармоїдів, на панів-народолюбців, се ті, що подають руку та сажають з собою за стіл, і на панів в дійсному розумінню, то-б то на тих панів, що зовуть люде „дійсний пан“. Розумієте ви мене, чи ні?

— Не зовсім.

— Дбати-му пояснити краще. Ви, наприклад, пан-народолюбець. Народ не вживає такого терміну, він просто говорить: гарний пан, дійсний пан. Просто пан, або великий пан, на всю губу пан, — се ті пани, що народ уважає їх за свою болячку і ненавидить з усієї душі; гарний пан, або як я кажу „пан-народолюбець“, се той пан, що коня, вола, овечку, собаку, людину — всіх любить, усіх лаще, але сіна, вівса або хліба нікому не дає, хоч і не забороняє давати, признає навіть, що так і слід, а коли розсердить ся, той побє того, кого любить і не буде каятись. Дійсний пан (панів сього поділу найменше) на „ви“ до селян не звертаєть ся, руки їм не подає, за стіл з собою не сажає, говорить селянинови, що він жорсткий, неосьвічений, неотесаний, грубіянський, а тимчасом народ шанує його, слухає, поважає і навіть любить, кажу: навіть, бо заробити панови любов народа, — се дуже трудно. Для сього не досить знати народ, ні, тут треба і знати його добре і бути йому користним і аж тоді тілько будуть любити вас і вірити вам. Ви знаєте, як народ відносить ся до панів?

— Знаю потроха.

— Відомо вам, що народ уважає панів за учених дурнів?

— Сього не знаю і не розумію.

— Так я поясню вам. Народ знає, що пани осьвічені, та тілько не вірить, що вони розумні, то-б то практичні. Розумними називає народ тілько людей практичних, — розуміннє таке вузьке, звичайне, але-ж инакше, поки що, народ і не може називати розумних. Убоге народнє життє економічне виробляє в йому матеріялїзм, а практичний розум поодиноких людей на їх очах поліпшує свій матеріяльно-економічний стан; звідси і виходить, що розумний тілько той, хто практичний. Говоріть ви народови найлїпші, найрозумнїйші речі, та коли він не вірить у вашу практичність, то тілько з ввічливости вислухає вас, а зробити нїколи не зробить так, як ви учили його. А коли й послухає инколи і зробить, так тілько в тому разї, коли порада ваша цілком виходила поза межі щоденної його дїяльности, щоденного життя його. А дїяльности, що виходить поза коло щоденного життя, у народа нашого не багато, се дотикаєть ся тілько справ або судових, або лїкарських, або иноді зацїкавить ся хто небудь питаннєм у сферї релїґійній, от і вся, більш-менш позамежна дїяльність наших селян, у якій дадуть вони перевагу панови і повірять йому. Коли-ж пан практично розумний і поради його висловлюють ся не як теория, а як катеґоричний приказ, тоді народ вірить такому панови в усьому. А для сього, як я сказала вже, треба знати і народню вдачу, і його погляди на все, радости, кривди, нужду, інтереси духові і матеріяльні, запомагати в тих інтересах і всїма силами настоювати, щоб вони здїйснились.

— Я так людей не знаю.

— Так треба знати. На що лїзти тоді на село, на що скаржитись на свою бездїяльність? А коли вже осїлись тут, так мовчіть, думайте тілько про себе та свої інтереси. Коли-ж хочете зробитись народови користним, так довідайтесь, хто він, чого бажає і як живе, і довідайтесь не по панському, не поверхово, а дізнайтесь до всього так, щоб той самий народ не міг нї дурити, нї експльоатувати вас; щоб кожде його проханнє, кожда фраза була відома вам

ясно і тонко, щоб сльози народні уміли ви поділяти на сльози щирі і сльози експльоататорські, щоб у проханнях його з'уміли бачити і правду і брехню, якби те проханнє не виставляло ся і чим би там не мотивувало ся. Люде наші вдачу мають складну, скриту. Народ ніколи не показує вам усього того, що він думає, він завсіди приховує в собі частинку того, чого не хоче висловити по тій або иньшій причині, ви самі повинні відгадати ту частку і рахуватись з нею. До народу нашого треба відноситись строго, справедливо, не попускаючи ні в ту, ні в иньшу сторону, бо тілько вловлять вас раз та два на тому або иньшому, тоді віра до вас пропала. Зрозумійте народ, пройміть ся його інтересами, гарними і поганими рисами його вдачі, наблизьтесь до його так близько, як до свого друга і тоді, запевняю вас, ніколи не почервонієте ви і не повісите голови, коли при вас проженуть вашого дїда Омелька там, де присутність його зайва.

— Уляно Іванівно, я вірю вам, почуваю в своїй душі, що ви праві, але зрозуміти так людей я не зможу. Зближатись з людом я не вмію, я можу стежити за ним тілько тоді, коли він сам звертати-меть ся до мене за яким небудь дїлом або порадами.

— Чого він до вас ходити-ме? Народ не звернеть ся до вас, він уже заранї залїчив вас своїм інстинктом до категорії народолюбців і, значить, вирік над вами свій присуд, що пан ви для його непотрібний. Може й прийде коли небудь хто небудь, щоб написали йому прошеннє, а більше нї з чим не звернуть ся — побачите! Нї, добродію, народа так не пізнаєте ви і за сто літ. До народу треба самому вмішуватись, треба вислухати від нього сотні дрібних образ, тонких, але колючих насьмішок, явної неповаги, іронїчних уваг, ряд недовіря, — пережити все отсе, тактовно проковтнути, то-б то проковтнути так, щоб і в знаки не дати, крім того відплатити за кожду неприємність добрим дїлом, не підкреслюючи того доброго, не ждучи за те дїло нї плати, нї подяки, та аж тоді тілько народ почне вірити вам, слухати вас. Я родила ся на селї, ось уже шість років як скінчила ґімназию і цїлком віддала ся народнім інтересам; мала досьвідченого учителя —

свого батька, що 52 роки жив у селі з селянами і 52 роки дорослого віку, бо умер він на 74 році життя, — і то проковтнула не одну зневагу. Народ — се хвиля — віє вітер до берега і хвиля котить ся сюди, а подихнув з берега — і хвиля зараз повернула ся, але під хвилями, як і в дійсному морю, багато цінности всякої і коли побачите ви ту цінність, коли проміннє цінности тієї загляне в душу вашу, що вам тоді дрібні, поодинокі обрáзи або неприємности? То шкаралюща темноти, то гіркий докір інтеліґенції, що власні інтереси свої поставила вище над всяку цінність і занедбала свого рідного, але убогого брата.

— Ви знаєте народ, я се бачу, — заговорив Мисак, — і ви повинні показати менї ту стежку, те дїло, де я міг би все таки бути користним народови.

— Ту стежку, те дїло? Інтеліґентна, осьвічена людина може бути користна народови у кождому дїлї.

— Коли-ж не знаю я тих дїл.

— Так ви тоді так і питайте: які, мовляв, у народа є дїла і потреби, де можна-б було бути користним?

— Ну, нехай і так.

— Учити в школї можете?

— Не учителював нїколи.

— Садівництво знаєте?

— Нї.

— Огородництво?

— Зовсїм нї.

— Значить аґрономічних знань у вас нїяких?

— Нїяких.

— Юридичних?

— Теж.

— Майстерство яке знаєте?

— Не знаю нїякого.

— Може писарем волосним можете?

— Не мав нагоди довідатись про се дїловодство, та і взагалї канцелярщина менї дуже противна.

— Сїльський писар далеко не канцелярист... А може знаєте, як треба красше будувати оселї?

— Нї, нї! Сього а нї-нї не знаю!

— Знаєте може землемірство?

— Не знаю.

— Студиювали може переселенческі рухи? Знаєте може умови всїх тих країв, куди-б найкраще переселятись людям?

— Нї, і сього не знаю.

— Може знаєте що небудь по ветеринарії?

— Нїчого. По гігієні тямлю дещо.

— Про се казали ви. А може пасїку вести умієте добре?

— Маю декілька добрих книжок, а практично не працював нїколи.

— Так мабуть вас і випитувати нїчого? Скажіть самі, що знаєте ви і що бажали-б робити?

Мисак почервонїв.

— Простїть мене, що потурбував вас? Я бачу сам, що нїчого не знаю.

— Але-ж треба знати. Ви не маєте права оселятись під боком у людей не маючи таких знань, якими могли-б подїлити ся з народом на його користь, які справдї сьвідчили-б про те, що ви інтелїґент, що бажаєте і дбаєте по своїй силї бути користним народови хоч у одному якомусь дїлї. Положім, знаєте ви, дещо з медицини та гігієни... Я дозволю собі перекинути ся на хвильку в селянку-пацієнтку і вдам ся до вас за порадою.

Мисак збентежив ся і трівожно лупав очима. Уляна Іванівна спостерегла його турботи і заговорила:

— Нї, я не так провірю ваші знання. Коли хочете, приходьте завтра до мене, я покажу вам своїх пацієнтів і тодї поговоримо з вами про се, — згодні?

Мисак замуляв ся трохи і як той ученик, що зовсїм не вивчив своєї лєкциї, відповів:

— Я радий би, я з дорогою душею, але-ж у мене такі елємептарні, такі мізерні знання...

— Але-ж ви придбали їх на те, щоб запомагати народови! Запомагайте, прикладайте їх до дїла.

— Так, воно звісно, що так, — муляв ся Мисак, — але який там з мене може бути лїкар?

— Добродїю, та я теж не лїкарка. Знання мої запевне не більші, як ваші, але-ж дїлю ся я ними, прикла-

даю їх до діла, — єсть же багато навкруги нас таких людей, що не знають і того, що ми з вами.

— Так ви-ж все таки напрактикували ся певно.

— То правда, але-ж і ви повинні практикувати. На що-ж тоді і аптеку заводити, на що читати медичні книжки? Та нарешті нїчого иньшого ви-ж і не знаєте.

— А коли менї до вас прийти? — наважившись запитав нарешті Мисак.

— Ранком приходьте.

— Коли саме? О якій годинї?

— Треба так, поки ще люде не йшли в поле, щоб не гаяти їх робочого часу. Приходьте так після четвертої години.

Мисак кивнув головою, а тимчасом думав: невже-ж панночка так рано встає? Сам він нїколи так рано не вставав і тепер не знав запевне, чи о четвертій годинї ще темно, чи вже видно.

— А ви знаєте, де я живу? — запитала Уляна Іванівна.

— Знаю. Дїд Омелько показував менї.

— Може-б ви менї показали свою аптику?

— Зробіть ласку!

Мисак повів Уляну Іванівну до своєї господи. Панночка оглянула лїкарства; багато дечого повикидала, дещо понаходила цїлком зайве, дечого потрібного зовсїм не знайшла, нарешті наказала Мисакови, щоб він завтра захопив з собою деякі лїкарства, обійшла усї його хати і зібралась до дому. До села, у якому жила вона, було верстви півтори, — Мисак пропонував свої послуги провести її, але панночка відмовилась. Мисак хотїв покликати дїда, щоб той провів, але Уляна Іванівна знову запротестувала:

— Бога бійтесь! Через що ви думаєте, що я сама бояти-мусь? Кого, чого менї боятись? Хижих звірів у нас не водить ся, а людей я не бояла ся і не боюсь. Грабіжників та душогубів теж немає у нас, та нарешті мене знає кождий селянин, кожда дитина.

Уляна Іванівна попрощалась і вийшла з Максимового дому. Господар провів її до воріт і прощаючись ще раз запитав:

— А якже селяне дивлять ся на те, що ви на скрипці граєте?

— Байдуже. Вони знають, що я учу грати панських дітей і заробляло сим; а що хожу инколи у Розгуки, так певна річ, сьміють ся з сього і називають панськими примхами.

Коли панночка пішла, Мисак походив по саду, а потім зайшов до дїда, побалакав з ним і запитав між иньшим:

— Вас, дїду, Уляна Іванівна образила, здаєть ся?

— Мене? Уляна Іванівна? Христос з вами! Хиба-ж вона ображає кого небудь?

— А менї здало ся, що ви образились, коли вона прогнала вас.

— Гм, хиба-ж вона проганяла мене? Вона просто сказала, що не моє дїло слухати. Так хиба-ж се неправда? Я тілько, старий дурень, сам не догадав ся. Дуже вже задовольнений був, що вона прийшла до нас. Ви ще її, пане, не знаєте! Уляна Іванівна — се той же самий отець Іван, покійний її батько, царство йому небесне!... Нїколи вже не буде у нас такого попа! Спасибі йому, що хоч дочку таку зоставив. Усе село молить ся за неї Богу. Вона у нас все — і судя і добра порадниця, і лїкар і заступник в усьому!

Дїд розігнав ся багато дечого розказувати, та Мисак сказав, що йому нїколи і пішов до свого кабінету.

VI.

День близшого Мисакового знакомства з Уляною Іванівною був днем повороту усього його життя в Затишку. Поговоривши з дїдом і запевнившись, що він справдї не образив ся, Мисак ще дужше підкреслив собі поважність Уляни Іванівни і ще більше почував себе нездатним до народньої дїяльности; але-ж давши панночцї обіцянку зайти до неї завтра ранком з лїкарствами, мимоволї хвилював ся, тривожив ся за свою непрактичність, незнанне та неуминне і, щоб хоч трохи виправдати себе, сїв за медичні книжки і почав готовитись. Нїколи нї однієї книжки не читав він

з таким стараннєм, як сьогодня. Давно уже минула північ, але він не звертав уваги, а все читав, заучував, екзаменував себе і опамятав ся тілько тоді, коли продзвонив годинник третю годину. На дворі було уже видно, зорі погасали одна за другою і на траві білїла роса. Нїколи Мисак не вставав так рано і йому приємно було бачити незнайомі картини раннього ранку. Сон і на думку не спадав йому, а натомлена голова не хотїла вже працювати над медициною. Мисак погасив свою лямпу, узяв у кишеню потрібні лїкарства і вийшов з свого двору. З пів години походив він понад Днїпром, з великою насолодою стежив, як зарумянювалось на сході небо, просипали ся пташки, оживала природа, — усе дивувало, чарувало, насолоджувало його.

„І чому я не звик так рано вставати?“ жалкував у своїх думках Мисак, прямуючи тихою ходою до села. На селї починало ся вже життє: на вигон виганяли овечок, скот, скрипіли колодязї, сьпівали півні, де-не-де гавкали собаки, зустрінулось декілька душ жінок та чоловіків, що поспішали холодком у поле. Се знову для Мисака було нове, невидане і справляло приємне, глибоке враженнє.

Коли Мисак увійшов нарештї в двір Уляни Іванівни, то застав уже там дві жінки і одного чоловіка. Вони сидїли на призьбі і видимо зібрались у поле, бо у чоловіка була з собою коса, мантачка, кушка, брус, молоток і торба з хлїбом, у жінок теж — у однієї була на руках дитина, а на плечи висїли сакви з хлїбом, біля пояса телїпалась тиковка з водою і пляшка з молоком, а у другої — два серпи, двоє грабель, колиска за плечима і триноги для неї. Мисак поздоровкав ся з людьми, ті вклонились і здивовано провели його очима. Мисак почував себе чужим, зайвим, і, аби швидше уникнути від спинених на йому поглядів, хутко пішов у сїни. Тут зустріла його Уляна Іванівна; привиталась, подякувала, що не спізнив ся з лїкарствами і повела його до своєї чистої, просторої пекарнї.

— Се мій приймовний покій, — пояснила панночка.

В пекарнї сидїв уже на ослінчику чоловік з засуканими до колїн холошнями. На ногах у його були рани і хоч

видимо були вже промиті, а тимчасом робили неприємне враженнє своїми страшними та розгноєними виразками.

— Се гостець, — промовила Уляна Іванівна, показуючи на ноги хорого.

Мисак дивив ся на розгноєні рани і не говорив нїчого.

— Прошу стежити за моїми лїками і коли що робити-му не так, поправляйте мене.

Мисак уклонив ся мовчки.

Уляна Іванівна розплїскувала тимчасом стальку так званої тимофієвської лиманної глини, а потім почала нею заліпляти виразки.

Хорий деякий час мовчав, а нарештї заговорив:

— Ви менї, Уляно Іванівно, красше намазуйте мазею, а не глиною: у Олекси такий же самий гостець і ви мажете йому жовтою мазею, а менї глиною. Він почав лїчитись після мене і в його підживає вже, а у мене й знаків не подає.

— Батькови свойому розкажи! — гримнула Уляна Іванівна.

— Так воно-ж би загоїлось швидше! — протестував пацієнт.

Панночка робила своє дїло і поясняла спокійно:

— Ти з яким дїлом возиш ся?

— Та з яким же, звісно, з яким!

— Назови свою роботу!

— Печникую.

— А Олекса що робить?

— Кравцює.

— Робота ваша однакова?

— Нї.

— Так отже коли робота не однакова, так і лїки не однакові.

— Так болїзнь же однакова.

— Ти йому образи, а він тобі лубя! У твойому дїлї завждї курява, що хвилини нагинатись та підводитись треба, та носити цеглу важку — се все розкуйовджує повязку і допускає до виразок пилюху, а Олекса сидить собі спокійно в хатї та шиє. Глина не пустить до виразок пилюхи, хоч би повязка і зовсїм зсунулась, а мазь за одну

годину грязею зробить ся і замісць того, щоб помогти, ще шкоду зробить — розумієш?

Пацієнт мовчав.

Уляна Іванівна бачила, що не переконала ще хорого, і тому заговорила далі:

— Олекса і ти однаково слабуєте?

— Однаково.

— Олекса платить менї за ліки, чи нї?

— Нї.

— А ти платиш?

— Нї.

— Так через що-ж я одного хочу вилїчити швидше, а другого не швидко?

Пацієнт мовчав.

— Чого-ж ти мовчиш?

— Та воно звісно... А тілько хотїлось би видужати швидше.

— Глина так само вилїчить тебе, тілько подвійно довше... Покинь свою роботу, сиди у хатї нїчого не роблячи, так і тобі мазею мазати-му.

— Еге, сього не можна!

— То-то, що не можна! Так нїчого-ж тобі і плескати того, чого не розумієш, або не хочеш розуміти. Усї-б ви повидужували швидше, якби могли нїчого не робити!... Та коли вже так хочеть ся тобі лїчитись мазею, то завтра я прикладати-му уже не глину, а мазь.

— Нї, нї, Уляно Іванівно, я вже не хочу! Я робити-му, як ви прикажете.

— Ну, так і йди собі з Богом, а завтра знову приходи. Бережи тілько, щоб не зсовувалась повязка, та не забувай, що не можна свинини їсти і горілки пити.

Пацієнт мовчки спускав свої засукані холошнї і перевязував їх у низу мотузочками, а Уляна Іванівна тимчасом гукнула в двері:

— Марино!

У пекарню увійшла молодиця і з нею старійша жінка, певно мати або свекруха. Уляна Іванівна нахилилась до дитини, що молодиця держала на руках, і зняла з неї шапочку. Голова у дитини була покрита струпом. Уляна

Іванівна поторкала пальцями струпа з ріжних боків, намазала дитячу голову якоюсь мазею, поторкала маленьку дівчинку по щоці, усьміхнулась до неї і вимовила:

— От-от здоровенькі будемо з тобою!

Беззубе дитя широко усьміхнуло ся, хитнуло не кріпкою ще головою і потягло до рота свого кулачка.

— Вершком не забуваєте мазати голівку? — звернулась панночка до обох жінок.

— Ні, ні! Як ви казали, так і робимо.

— Завтра дитини не приносьте, а коли повернетесь з поля, викупайте її гарненько тай голівку змочуйте, закутавши чистенькою шматочкою, нехай відпарюєть ся струп, а коли голівка присохне — намажте вершком і надіньте чисту шапочку. Так само зробіть і завтра в ранці і в вечері, а після завтрього, коли до мене йти-мете, дитину викупайте, а голівки не мочіть. Глядіть же, не забудьте усе зробити так, як я розказую, а особливо памятайте переміняти шапочку, бо тепер духота, спека і для дитини дуже погано буде, коли не переміняти-мете шапочки по два рази на день, — чуєте?

— Та ми-ж отсе навмисне й ходимо в двох, щоб не забути нічого, — поясняла стара, — що забуде Марина, я пригадаю, а що забуду я — вона не забуде. Спасибі вам, Уляно Іванівно! Дай вам Боже вік довгий! — дякувала стара, а за нею і молодиця проказувала.

Після сих увійшла молодиця Марта. У неї теж на руках була дитина. І молодиця і дитя обоє були жовті, худі, аж страшно було дивити ся на їх.

— Ну, що, пєш молоко? — запитала Уляна Іванівна.

— Ні, не пю.

— Чому-ж не пєш?

— Батюшка не дозволили, — Петрівка, кажуть, гріх.

— А казала-ж ти батюшці, що се я звеліла тобі молоко пити.

— Казала.

Уляна Іванівна нахмурилась.

— А казала ти батюшці, що дитину годуєш?

— Ні, про се не казала.

Уляна Іванівна хутко написала записку, вийшла з хати і зараз же післала дівчину-пацієнтку до попа, а в пекарню ввела літ дванайцяти хлопця.

— Що в тебе? — запитала панночка.

— Нїчого, — відповів хлопець.

— Він, слава Богу, здоровенький у мене, та тілько заложило йому праве вухо, — пояснила хлопцева мати, що теж увійшла в хату.

Уляна Іванівна підвела хлопця до вікна і розглянула вухо. Згодом покликала до себе Мисака і промовила:

— Як ви думаєте, що там?

Мисак уважно розглянув і відповів:

— Грязї повно.

— Грязї, отже менї здаєть ся, що нї.

Уляна Іванівна пішла до своєї комнати, принесла з собою тоненькі щипчики, знову підвела хлопця до вікна і досить хутко та удатно виняла з вуха прусака, показала його Мисакови, а потім жінцї і нарештї самому хлопцеви.

— Бачиш, що заложило тобі вухо?

— Бачу! — сьміючись відповідав хлопець.

Панночка принесла резову пирскавку, промила хлопцеви вухо і строго наказала матери, щоб та випарювала прусаків окропом та добре замазувала ті щілини, де вони живуть та плодять ся.

— І, панночко, чого вже я з ними не робила, та нїчого не вдїю. Уже менї один гончар пораяв був зловити їх штук пять, покласти в лушпину з горіха, зайти до Жида, посидїти трохи, запитати, чи любі тобі гостї, і коли скаже — любі — випустити нишком з лушпини принесених гостей, тай до дому. Побожив ся гончар, що всї тодї перейдуть до Жида. І се робила, аж два рази робила, та нїчого не помогло.

— Крону треба купити, — вмішав ся Мисак, — перемішати його з товченим сахаром тай посипати там, де водять ся прусаки і тодї всї загинуть — се найлїпше средство.

— Сього не можна; крон — се отруйлива зелена хварба, а у неї дїти; хиба-ж можна устерегти, щоб дїтвора укупі з прусаками не лизала отрути?

У хату увійшла дівчина і подала Уляні Іванівні записку. Панночка прочитала і звернула ся до Марти:

— Батюшка дозволяє пити молоко і їсти все те, що я звелю. Так отже слухай: пий молока яко мога більше і треба ще тобі варити юшку з курицею, се для тебе і для твоєї дитини найкращі будуть ліки.

— Ой, панночко! Молоко — то ще Господь простить, а якже таки в Петрівку та мясиво їсти? Тодї-ж менї хоч на селї не живи! Та хиба-ж курятина лїкарсво? Та нїхто і не повірить сьому, усї скажуть, що я навмисне прохала вас, аби дозволили скором їсти.

— А хочеш ти, щоб бути здоровою з дитиною?

— Та хто-ж сього, Уляно Іванівно, не хоче? Про себе менї байдуже, а коли-б Господь оздоровив Петруся мого. Ви вже порадьте менї красше, чим і як запомогти йому бідненькому? — Молодиця підвела в гору обидві дитячі рученята, пустила їх і вони, мов тії поворозки, упали на материні груди. — Бачте, яке воно суханьке та кволе. Аж серце болить дивлячи ся на його, — здаєть ся, душу-б свою виняла та віддала йому.

— Так отже вислухай, — які у тебе кури?

— Жовті, білі та чорні.

— А зазулясті є?

— Одна, — та така гарна, чубатенька, — а несуча, несуча!...

— Слухай же мене: хвороба у тебе і в твоєї дитини однаковісенька і вилїчити вас можна тілько молоком та курятиною з зазулястих курей. Треба до схід сонця зарізати зазулясту курицю, обпатрати її, відрубати ніжки і закинути їх через голову у таке місце, де люде не ходять; розділити курицю пополам і варити з неї юшку. Перший тиждень по півкурицї на день, а три тижнї по одній третинї на день. Коли місяць мине, то побачиш, що і ти і Петрусь — обоє будете здорові. Іди собі тай роби так, як я тобі велю, а коли хто буде що небудь говорити, чи дорікати тобі, так пішлеш таку людину до мене.

Марта похнюпилась і пішла з хати, але вернула ся з сїней і запитала:

— А що-ж я буду робити, коли у мене одна тільки зазуляста курица і є?

— Виміняй у сусїдів на чорну, на білу.

— Спасибі вам! — Марта поклонилась і вийшла.

— Коли все зробиш так, як я звелїла, то навідаєш ся до мене через тиждень! — гукнула Уляна Іванівна навздогінцї.

— На що-ж ви, Уляно Іванівно, закріпляєте в людях повірє? — не витерпів Мисак. — З повірями боротись треба...

— Спасибі за пораду! Що треба бороти ся з повірями, то се правда, але-ж боротись треба з ними осьвітою, тай не рік і не два, а коли перед вами два живі трупи, що охляли за самим хлїбом з водою, і коли трупів тих нїчим не умовиш їсти скором, крім повіря, то нехай і воно робить добре дїло при таких сумних випадках. Ви може думаєте, що умовили-б молодицю їсти курятину не повірям, а розумними доказами? Овва, не така у нас темнота, не такі люде! Хто повірив би вам, що курятина лїкарство, коли-б не різати курей до схід сонця та не закидати через голову ніжок? А з запомогою повіря я цїлком певна, що буде тепер усе зроблено так, як звелено, бо й самій молодицї є тепер спромога доказати, що зазулясті кури — лїкарство; дорікати Петрівкою її уже нїхто не буде, — ну, та про се ми поговоримо з вами опісля.

— Уляно! — гукнула панночка.

У хату увійшла та сама дївчина, що носила попови записку.

— Ну що, як тобі?

— Красше стало.

Уляна Іванівна оглянула дївчині очи, закапала їх лїкарством, наказала не лапатись і не доторкатись до очей руками і один за другим викликала ще двох слабих — одного з розбитими пальцями на руцї, а другого — з очима.

Коли прийом скінчив ся, Уляна Іванівна поприбирала свої лїки, дмухнула в самовара, що стояв біля печі, помила руки і запросила свого гостя до комнати.

Поки Уляна Іванівна лагодилась до чаю, Мисак розглядав її хати, а їх було три. Одна, у якій мали вони

пити чай, була і за гостинну і за їдальню; друга — видимо була спочивальня, а в третій стояв великий стіл, закладений нотами та книжками, на стіні висіли три скрипки, ґітара, а під однією стінкою стояла фісгармонія. В усій кватирі було просто, чисто і привітливо. У гостинній їдальні вікна заставлені були квітками, вимитими, попорськаними, сьвіжими, як у саду. Що до меблів, то в хатах стояло тілько те, без чого не можна було обійтись, а саме: одна канапка, декілька стільців, один стіл обідальний та ще два менші попід стінками: на одному з їх стояв старинний годинник, а на другому машина до шитва. У хаті, де були скрипки та ноти, стояло супроти стола велике мягке крісло та два стільці, на стінках висіло ще декілька портретів значних письменників та композиторів. На столі стояло три бюсти: Гейне, Турґенєва і Шевченка.

Мисак почував себе дуже приємно і помішуючи чай у шклянці почав з того, що висловив Уляні Іванівні і своє здивуваннє і зачаруваннє, спіткавши в ній таку дїяльність, енерґію та силу волї, якої, дай Боже, кождій інтелїґентній людині, що оселила ся межи народом. Уляна Іванівна спокійно вислухала його і нарешті завважила:

— Похвала ваша цїлком зайва, а от що до чаю, то пийте його, добродію, не гаючись, бо менї треба ще навідатись до деяких слабих та поспішати і в місто, бо у мене сьогодня музичний день. Коли-ж бажаєте побалакати зо мною, а може маєте охоту і помагати менї, то прошу вас до себе сьогодня над вечір о годинї шостій, тодї я буду цїлком вільна і може до чого небудь добалакаємось.

— Спасибі, дякую вам! — проговорив Мисак і справдї почав спішити пити чай, бо Уляна Іванівна хоч і привітно та ласкаво завважила йому про свої дїла, але-ж тон її був о стілько дїловий, що не послухатись його не можна було.

На столї стояли булки, варення і Уляна Іванівна припрошувала гостя покоштувати господарської умілости пекти булки та варити варення, а коли завважила, що той так уже поспішаєть ся з чаєм, то промовила привітно усьміхаючись:

— Ви, добродію, так уже спішите пити чай, що менї аж нїяково, та крім того попечетесь іще, — лїчити доведеть ся! Робіть усяку роботу спокійнїйше і тодї все красше виходити-ме. — При останнїх словах Уляна Іванівна почервонїла, але зараз же і завважила: — Ви мене простїть, що я нїби то поучаю вас! Се просто виробила ся у мене така звичка сїльська, або як говорять у вас у Києві — провінціяльний тон. Я розумію, що се не гаразд, що скидаєть ся, або й зовсїм похоже на невихованість, але що-ж маєте робити? З осьвіченими, інтелїґентними людьми бачу ся я на місяць два-три рази, на дві-три хвилини, а з селянами що дня, і не хвилинами бачу ся з ними, а по 10—15 годин на день; завсїди приходить ся не розмовляти, а поучати. Се трапляти-меть ся зо мною нераз, але-ж наперед прошу вибачити за все те, що трапить ся.

— Я, Уляно Іванівно, і не думаю ображатись. Коли-б ви навіть і поучали мене, то се було-б тілько справедливо. На селї, та ще на ваших очах, я можу бути тілько учеником.

— Коли так, то се менї дуже приємно; не того, звичайно, що мати-му у себе ученика, а того, що ви подаєте своїми словами надію зробити з вас свого співробітника на селї, тож нехай буде вам перша моя лекция така: коли ви любите підхвалювати людей, то будь ласка не прикладайте до мене вашої звички; людей таких я не люблю і говорю вам се в очи. Ми поговоримо з вами докладненько і про се, а поки що мушу признатись вам, що думала я про вас, коли переселились ви у Затишок. Менї здавало ся, що переїхали ви на село з якимсь готовим уже пляном дїяльности, що у вас вичучать ся богато дечому не тілько селяне, а й перша я; тепер же, переконавшись на превеликий жаль, що се була моя помилка, ставляю вам цїлком серіозно таке питанне: чи згоджуєтесь ви — по щирости, а не з ввічливости — стати моїм співробітником?

Мисак червонїв, забув про свій чай і тілько прислухав ся до кождого слова Уляни Іванівни. Коли-ж поставлене йому було категоричне запитанне, Мисак набрав ся сьміливости і відповів:

— Перш над усе — ніколи я на своєму віку не підхвалював тих людей, які не заслугували на те; що переїхав я на село тільки для себе — се гірка для мене правда, а що бажав би я стати співробітником вашим, то не підхвалюючи, не з чемности, а по совісти кажу вам: учителю, учи мене і по силі своїй, по здатности я буду твоїм співробітником!

Уляна Іванівна подала Мисакови руку і промовила:

— Ображати вас я не бажала; я тільки висловила вам свою думку. За згоду-ж вашу помагати менї — сердечне вам спасибі! Самій менї так богато діла на селі, що голови моєї не стає! Раяли і рають менї покинути село і переселитись у місто, але-ж коли подумаю я, що треба кинути менї отсю мою рідну хатину, садочок свій, село з тими людьми, що не дають менї спокою ріжними своїми потребами, — коли подумаю насправжки, що все отсе менї треба кинути, а оселитись у місті, так у грудях моїх ладнаєть ся щось увірватись і кинути село у мене нема сили. Ось поживіть, ось придивіть ся до людського життя, до його темноти, до економічного убожества, до безпомічности, до старшини з писарем, до трьох крамарів-Жидків, до нашого попа і тоді побачите, що кидати село — се злочинство, велике злочинство, коли не лишаєте ще по собі ні одного оборонця сільських інтересів.

— А піп хиба не підтримує діяльности вашої?

— Піп... Познакомтесь з ним! Я ніяк не можу зрозуміти — чого він пішов у попи, чого поліз на село? Ну, та Бог з ним! Людина він, загально кажучи, не така вже зла в душі своїй, але чудна людина, незрозуміла менї. Ви познайомитесь з ним, се не пошкодить. Хочете, ми так зробим: я відведу вас до його, познакомлю, а сама піду по своєму ділу, — хочете?

— Та менї однаково; тільки я мав на думці прохати вас познакомити мене спершу з деякими селянами...

— Се добре, се від вас не втече, але перш, ніж знакомитись з селянами, треба спізнатись з сільським начальством, довідатись, як дивить ся воно на людей, що думає про їх, бо не почавши з сього вас можуть залічити до

соціялістів і післати донос, як і трапилось се позаторік з учителем.

— Хто-ж на його доніс?

— А хто-ж його знає? Треба усіх розкусити гарненько, щоб можна було догадуватись.

— А на вас не доносять?

— Може й доносять, та поки що ведеть ся без пригод. Посваримось иноді з деким, та на тому й кінчаєть ся.

— А учитель який у вас?

— Нічого собі, людина порядна, молодий тілько дуже.

— Нуте, а писар та старшина?

— Добродію! Поживете, цікавити-метесь, то всіх знати-мете. Одним або двома словами людини схарактеризувати не можна!... Але-ж, одначе, пора нам і рушати.

Через деякий час Мисак і Уляна Іванівна були вже на вулиці і прямували до попового дому. Піп жив недалеко і вони незабаром були вже в поповому дворі.

Отець Миколай сидів на рундуці і бавив ся з своїми дітьми. Побачивши біля воріт гостей, він підвів ся з рундука і пішов на зустріч. На гостей кинулись з ріжних кутків двору собаки. О. Миколай тупнув ногою, накричав на їх і, приглажуючи на голові волосє, наблизив ся до гостей.

— Просимо, просимо, Уляно Іванівно! — привітно та чемно заговорив о. Миколай, відступаючи на бік і даючи просту дорогу до ґанку.

— Я на хвилину до вас, о. Миколай; мені дуже-дуже ніколи! Я на бігу, аби тілько познакомити вас з новим сусідом нашим, добродієм Максимом... Максимом... От бачите й забула, як величати вас по батькови.

— Звали Петровичем, — підказав Мисак.

— Так отже вам: Максим Петрович Мисак, господар Затишка. Отсе вам і все, бувайте здорові і не затримуйте мене.

Уляна Іванівна подала руку о. Миколаю, Мисакови кивнула головою і пішла по своїому ділу.

— Чув я про вас, Максим Петрович, чув. А особливо наслухав ся про ваш Затишок та садовину... Якже вам живеть ся у богоспасаємих Палестинах наших?

— Слава Богу! Живеть ся, поки що, добре, спокійно; а се для мене найголовнійше.

— З Уляною Іванівною давно вже познакомились?

— Учора.

— Тілько вчора? Що-ж отсе ви так!... Але-ж просимо до господи!

О. Миколай узяв Мисака під руку і повів до будинку.

— Олю! — гукнув він на свою доньку, що бігала по дворі, — а побіжи до мами, чи вона встала вже, чи ще спить?

— Простіть мене, Бога ради, — заговорив Мисак, — я собі й байдуже, що так ще рано; простіть, будьте ласкаві!

— Максим Петрович, та Бог з вами, чого ви турбуєтесь? Яке тепер рано?

О. Миколай подивив ся на свій годинник:

— Чверть на девяту; а ми встаєм звичайно в пять.

На ґанку з'явилась матушка і дуже щиро та сердечно привитала Максима Петровича.

— Всю ніч у мене боліли зуби, — пояснила вона Мисакови, — тілько о пятій годині ранку очима звела: а ви мабуть давно тут на рундуку? — звернулась вона до о. Миколая.

— Ні, не давно. Просимо-ж, просимо, Максим Петрович!

І Мисака повели в господу. О. Миколай, матушка і вся їх дітвора подобались Мисакови відразу, він почував себе так вільно, так добре, неначе у власній хаті і не соромлячись ні на крихту оглядав простору хату своїх нових знакомих. Хата заставлена була ріжними меблями, по стінах висіли картини і хоч усе те не мало ознаків цінности та дорожнечі, а тим часом сьвідчило все таки, що попови жило ся і не зовсім погано і не зовсім убого, а як більшости наших попів на Вкраїні.

— Чого-ж отсе ви так довго не знакомились з нами? — запитала матушка Максима Петровича.

— Та ще й на посьвяту будинку не запрошували, — додав о. Миколай, — а привезли свого батюшку з Київа.

— То наш військовий батюшка, — пояснив Мисак, — він сам забажав того, щоби прислужитись на прощанне своїому довголітньому прихожанину. Дуже він гарна та приємна людина! А що так довго не знакомив ся я з вами і ні з ким, так я вже й сам не зумію росказати вам, через що воно так склало ся, — мабуть через те, що нічого не думаючи спочивав цілих пів року після огидливої канцелярщини.

— А ви-ж у якому відомстві служили чи служите? — запитав О. Миколай.

— Служив у інтенданстві, а тепер маю відставку і відпочинок під кінець віку.

О. Миколай почав роспитувати Мисака про Київ, про те, через що саме оселив ся він у Затишку, а не зостав ся жити в Київі і т. д. Максим Петрович з подробицями відповідав о. Миколаю на всї його запитання, а догадлива матушка тим часом подала на стіл ріжних закусок, горілки, наливки доброї і почала припрошувати „перехватити“ трохи.

Щира, сердечна привітливість господарів та снїдання з ріжними наливками затримали Мисака так довго, що він аж о третій тілько годинї дня повернув ся у свій Затишок і зараз же роспорядив ся, щоби приготовлялись на завтра приймати гостей, бо він запросив до себе батюшку з матушкою і має ще запросити Уляну Іванівну.

Розпорядившись як слїд та пославши дїда Омелька у місто за деякою купівлею, Мисак відпочив трохи і о шостій годинї вечера пішов до Уляни Іванівни.

VII.

Господар Затишка вернув ся від Уляни Іванівни о десятій годинї вечера і був дуже незадовольнений. Смутило його те, що не роспитавшись гаразд запросив він до себе у гості о. Миколая та запрошував ще і Уляну Іванівну, яка зовсім не бажала зближатись з ним по якихсь відомих їй причинах і заявила Мисакови, що завтра не може

до його прийти жадним чином. Дві годині умовляв Максим Уляну Іванівну, аж поки та відповіла нарешті:

— Добре, Максим Петрович, я прийду, але-ж відайте наперед і не гнівайтесь, коли ми з о. Миколаєм пересваримось у вашій господі. Згодні на такі умови, чи ні?

Мисак знову умовляв її та доводив, що сварка ніколи не може дати добрих наслідків, що пробувши, нарешті, один вечір без сварки хоча-б і з ворогом, — зовсім не значить зблизитись з ним, або взяти на себе обовязок конче зблизитись; що Уляна Іванівна й без того не дає о. Миколаю жадного приводу вважати її за ворога і т. д. і т. д. Та як не доводив Мисак, і що не говорив, але панночка стояла на своїому і умов не відміняла.

Тепер Мисак ходив по своїому кабінету і думав думи. Не шкода було йому ні о. Миколая, ні матушки — Марусї Павлівни, а шкода було, що у його саме, у його власному домі Уляна Іванівна повинна була сваритись, почувати себе незадовольненою, а може ще й ображеною і все по його милости. Правда, у його був час згодитись на те, щоб Уляна Іванівна не приходила, але-ж він не міг зробити сього, бо і в попа дав слово, що конче запросить Уляну Іванівну та ще й з скрипкою. Він росказував о. Миколаю і Марусї Павлівні про той випадок, де і як познакомив ся з Уляною Іванівною і оповіданням своїм так зацікавив їх, а особливо о. Миколая, що у нього аж очи сяяли з нетерплячки та бажання послухати чарівний сьпів та музику Уляни Іванівни. А панночку і роздратувало більш над усе те, що вона мусїла не тілько просидіти по приятельски цілий вечір з о. Миколаєм, а ще навіть сьпівати і грати йому. Коли-ж, нарешті, згодилась вона на відомих умовах прийти до Максима Петровича, так він наважив ся ще й запитати вдруге, чи з скрипкою прийде вона, чи без скрипки? Правда, питаннє висловлене було так нерішучо і так несьміливо, що Уляна Іванівна, здало ся йому, тілько з жалощів не вилаяла його, бо той її острий погляд і колюча відповідь: „авже-ж з скрипкою, авже-ж!“ досить сьвідчили, в якому вона була настрою. Мисак каяв ся, що вдруге наважив ся запитати її про скрипку, але-ж сказаного вернути було неможна. І чого вона така не задоволь-

нена на о. Миколая, і чому нарешті не захотіла пояснити йому сього? Задавав собі Мисак питання ходячи по своїому кабінету.

Годинник продзвонив першу годину ночи, а Максим Петрович усе ходив по хаті та придумував, як би так зробити, щоб обминути небажану сварку і взагалі полагодити свої відносини до Уляни Іванівни, сієї живої, дїяльної людини, яка безперечно може навести його хоч на який небудь шлях користного дїла і поможе йому заглушити в душі той голос, що так докоряє його останнїми часами за таку довгу бездїяльність.

Як не думав, про що не міркував Мисак, але-ж ясно бачив, що всї ті думки не доводили нї до чого певного. Не міг він поєднати межи собою таких двох осіб, яких знав занадто мало, занадто поверхово. Правда, се помогло вже йому та і на далї поможе цїлком совісно виправдатись перед обома сторонами в своїй невинности, бо як о. Миколай, так само і Уляна Іванівна нїчого поганого не говорили йому одно про другого; тілько й пригадувались йому слова панночки, як говорила вона: „я нїяк не можу зрозуміти, чого він поліз у попи“, а потім додала: „та Бог з ним, він не такий уже поганий чоловік“ і нарешті сама-ж повела його і познакомити з батюшкою. Положим, були у неї і деякі мотиви, коли говорила вона про те, що перше нїж знакомитись з людьми, треба спізнатись з сільським начальством, щоб не прийняли за социяліста... Мисак пригадував тепер усе, що говорила панночка, але-ж усї її слова так переплутались тодї у його в голові і так до того ще затуманила його ласкава привітливість батюшки та матушки, що він просто спантеличив ся, не мав часу подумати гаразд, розміркувати, а через те і їх запросив і дав слово запросити Уляну Іванівну.

Намагав ся Мисак пригадати і все те, що говорилось у попа, але нїчого такого не пригадував він, щоб хоч натякало на які небудь неприємности. Тілько одна фраза й запала йому в голову, що напів жартовливо висловив піп, — Уляна Іванівна, сказав він, дуже мабуть порядна людина, та тілько не можна їй класти пальця в рота, — раптом відкусить. Але-ж фраза ся нї тодї, нї тепер не го-

ворила Мисакови нїчого. Вона характеризувала тілько Уляну Іванівну, а вже найбільше показувала на те, що межи попом і панночкою були якісь маленькі непорозуміння, або несимпатиї, але чи слїд-же було йому надавати сьому велике значіння? Хиба-ж не всї люде в очах одно другого порошину бачать?

Довго ще міркував Мисак про завтрішний день навіть і тодї, коли вже ляг у постїль, але міркування скінчилось нарештї глибоким, здоровим сном і Мисак проснув ся другого дня аж тілько о восьмій годинї ранку.

Пючи чай йому знову спало на думку вчорашнє, та тілько тепер не спиняв ся він на сьому, бо Улита що хвилини вбігала до його в кімнату і все прохала то поради то пояснень у куховарських своїх справах, бо вона вже з самого раннього ранку поралась над великим обідом з ріжними пирогами, жареним, вареним та ще якимсь таким солодким, що все забувала, як воно готуєть ся та приправляєть ся і бігала до пана роспитуватись. Пан роказував, хоч, правду кажучи, і сам не знав, чи так воно, чи до ладу вийдуть ті панські ласощі, або просто звичайне желє з ягід.

Наблизилась третя година дня, — саме той час, коли повинні були збиратись гості.

Першими прибули батюшка та матушка. При першій зустрічи з ними Мисак почув трівогу у своїому серцї і всїми силами намагав ся задушити її в собі та неподати жадного знаку. Він дуже привітливо зустрів своїх гостей і запросив їх, поки що, оглянути сад, не гніваючись на те, що він, яко одинокий господар, мусить на хвилину кинути їх, щоб зробити в домі відповідний порядок. Батюшка та матушка і в голові не покладали протестувати, а через те пішли собі по всьому саду як у себе дома, а Мисак тим часом давав у домі порядок, сам розтворив декілька пляшок з винами, розставив їх по столу, оглянув — чи все було на столї поставлене та положене і знову вийшов у сяд.

Через декілька хвилин надійшла і Уляна Іванівна. Вона була спокійна і несла під рукою скрипку.

Мисак і зрадів і стурбував ся; він дякував панночку за її ласкавість і зараз-же запросив гостей до господи на обід. Гості, увійшовши до господи, перш за все оглянули кожду хату і перейшли нарешті до їдальні.

Максим Петрович з хвилини на хвилину сподівав ся якої небудь сварки, або неприємности, але-ж, на велику йому втіху та радість, нічого такого не було, — усі розмовляли спокійно, лагідно і, здавалось, ніщо не віщувало чого небудь неприємного.

Улитин обід удав ся як найкраще, — смакували гості і добрий борщ, і пиріжки, і жарені карасі в сметані і нарешті желе — усе було зроблено до ладу і смашно. Не поганьбив ніхто і наливок та вин, — Мисак тямив смак у сіх річах і на вино грошей не пошкодував; його було хоч і небагато, але добре, а наливки заправлялись під його доглядом по рецепту, який наділила йому в Київі жінка „його превосходительства", колишнього начальства.

Обідали повагом не спішучи і затягли обід аж до 5-ої години вечера. Після останньої страви подали каву, яку тут-же в їдальні зварив сам господар.

За кавою Уляна Іванівна вийшла з за стола, узяла в руки свою скрипку, настроїла її, провела декілька разів смичком по струнах, задумалась на хвильку і в перемішку з музикою почала сьпівати:

Журила ся попадя своєю бідою:
— Ох менї тяжко, ох менї нудно,
що пін з бородою!...

З першого-ж куплєту о. Миколай і Маруся Павлівна нахмурились. Мисак почервонів по самі вуха і сидів не підводячи очей, а Уляна Іванівна сьпівала далї:

Ой продала попадя кури та індики,
запрягла коня в ґринджола —
гайда до владики! і т. д.

Слухачі слухали, але картина не відміняла ся. Коли-ж пісня була досьпівана до кінця, Уляна Іванівна заговорила з усьмішкою:

— Що-ж отсе ви так заслухали ся, що аж кави не пєте? Чи пісня моя так дуже подобала ся, чи вже занадто

неприємна? Не хотілось би останнього думати, — се пісня народня.

На запитанне зразу не відповідав ніхто; першим одначе заговорив о. Миколай:

— Та пісня то як пісня, — поганого у ній нема нічого, погано тілько те, що ви навмисне просьпівали її, та ще з попередньою думкою, щоб шпигонути матушку та о. Миколая, але за що? Так і придумати трудно.

— Шпигонути? Господь з вами! У мене в самої батько був піп, а мати — матушка, та ще до того і тієї самої парафії, якою правите тепер ви, о. Миколай.

— Але-ж ви, Уляно Іванівно, не сьпівали мабуть сієї пісні своїому батькови та матери? — хвилюючись і червоніючи запитала матушка.

— Не сьпівала, то правда ваша, але-ж на те була причина: той піп, крім того, що доводив ся мені рідним батьком, був ще зовсім не таким попом, як о. Миколай, а дійсне був народним пастирем, — се я можу говорити завсіди з певністю і не червоніючи.

— Ваша правда, — заговорив о. Миколай, — сперечатись я не буду; але-ж батько ваш був добрим пастирем тілько через те, що саме тоді після о. Миколая не могла залишитись така дочка, як ви, а коли-б се трапилось і жила вона у вашому селі, то навряд чи був би о. Іван таким пастирем, яким прожив він до своєї смерти.

— А хиба добрий пастир залежить від дочки о. Івана або о. Миколая? — запитала Уляна Іванівна.

— Не від дочки о. Миколая, а що від дочки о. Івана, то се правда.

— Не знала я, а то-б давно приложила усі свої старання до о. Миколая, щоб зробити з нього доброго пастиря.

— Досить уже з вас і того, що приложили свої старання до попереднїх двох батюшок і направили їх на добру стежку!... — остро завважила матушка.

— Заслужили того! — спокійно відповіла Уляна Іванівна і додала: — Майте на увазі, що те саме буде

і з о. Миколаєм, коли не перестане він так поводитись, як поводить ся ось уже скоро два роки.

О. Миколай зблїд і питливими очима вставив ся на панночку.

— А якже о. Миколай поводить ся? — тихшим і трохи зляканим голосом запитала матушка.

— Скажіть, будь ласка, скажіть! І я хотїв би знати про се заздалегідь! — вставив своє слово о. Миколай, все-ж таки не зводячи очей з Уляни Іванівни.

— Добре, я скажу!

І панночка виразним голосом почала:

— На якій підставі і задля чого переслїдуєте ви людей, щоб не справляли вони своїх народнїх сьвят на зелену неділю та на Купала? Чим керуєтесь ви, розганяючи вечерниці та досьвітки? За що забороняєте сьпівати веснянок на вулиці? Яка ваша мета забороняти у невеличкі пости вживати скором тим хорим людям, яким єдині лїки, єдине спасіннє у добрій їжі? На що і для чого налягаєте ви на учителя і на школярів, щоб вони з усїх сил заучували як найкраще московську мову? На яку користь що неділї читаєте ви проповіди на такій сутомосковській мові, що й менї не під силу усе второпати як слїд? Через що ухиляєтесь ви від людей, коли вдають ся вони до вас за ріжними порадами? На чию радість і для якої мети віднімали ви у деяких селян книжки українські? Задля чого нарештї настроюєте ви людей супроти мене? Хто ви, скажіть ви менї, чи ви піп, чи звичайний чиновник, чи поліциянт, чи просто жандарм? Скажіть менї по правдї, по совісти, як може сказати кожда чесна людина, яких би вона переконань не була. Одно слово: скажіть правдиво, ясно, не ухиляючись, не уникаючи, щоб знала я, з ким маю дїло. Тодї, даю вам слово чести, я залишу вас у спокою, і залишу тілько через те, що ви, укупі з переліченими злочинствами вашими, людина не грошолюбна, не деретe з людей і не обдурюєте їх з материяльного боку, як робили се з великою охотою ваші два попередники. Скажіть менї так прямо, так щиро і так по правдї, як щиро і по правдї становлю я вам питання, не боячись нї вашої пімсти, нї кривди, нї гнїву.

— Уляно Іванівно! — заговорив о. Миколай, — питання ваші розуміти слід так, як вони поставлені, чи може на виворіт; то-б то, чи самі ви справді чесно ставите їх, чи хитро, безчесно, з заранї виробленою метою і пляном? Відповіджте менї на се моє запитаннє.

– Мої питання хитрі, безчесні?! — ставлячи їх, я дивила ся вам в очи прямо, а не на бік.

— Я теж ставляю вам своє запитаннє, не зводячи з вас очей, і жду відповіди.

— Там, де річ іде про інтереси народа, я не можу бути нечесною, — з інтересами народнїми я не граюсь, не забавляюсь ними, — і се вам, о. Миколай, здаєть ся, відомо вже за два роки.

О. Миколай встав з свого місця, шпарко потер свої руки, пригладив на голові волосє, пройшов ся два рази по їдальнї, нарештї спинив ся супроти Уляни Іванівни, склав на груди руки і виразно почав говорити:

— Уляно Іванівно! Усї питання ваші я запамятав дуже добре і буду відповідати на них так: Коли о. Миколай призначений був на той прихід, з якого вижила молода попівна двох попів перед о. Миколаєм, так тодї говорили йому з усїх боків: хочете ви сидїти на приходї, то памятайте одно: стережіть ся попівни Уляни Іванівни гірше, як вогню, а щоб не попастись у її лабети, то вам треба: переслїдувати усякі народні звичаї, а також досьвітки, вечерниці, веснянки, Купала; найстрогше стежити за виконаннєм не тілько релїґійних обовязків, але й обрядових, стежити за школою, щоб не допускав ні вчитель, ні школярі нїчого свого народньо-українського, вирівати і викоріняти се саме, де тілько зустрінеть ся, не входити з людьми ні в які близькі зносини, — робіть усе отсе, говорили менї, і тодї нїщо не впаде на вашу голову, а инакше ви й року не пробудете. — Так, Марусю? — звернув ся він до своєї жінки.

— А вже-ж так, — потвердила та...

— Наслухавшись отсього всього, — говорив о. Миколай далї, — три місяцї ламав я свою голову, три місяцї відпрошував ся від сього приходу, три місяцї Маруся Павлівна журилась та плакала що дня, та доля моя мене

не минула, я мусів приняти сей прихід і робити все так, як мені раяли. У мене, Уляно Іванівно, пятеро дітей своїх рідних, стара мати, а біля неї семеро сиріт, — дітей мого рідного, але покійного брата і всі вони на моїх руках, на моїй опіці, на моїй душевній і материяльній відповідальности і тілько такий прихід, як сей, зможе підтримати мене...

— По правді, — тихо відповіла панночка.

— Вірите мені?

— Вірю.

— Тепер подумайте: чи добре зробив я, слухаючи не когось з вулиці, а своїх товаришів? Чи слід би було мені занехаяти отаку величезну сімю і робити по своєму? Чи винен я, роблячи дещо на перекір своїм думкам і поглядам? Чи не повинен лякати мене завсіди приклад моїх двох попередників?

Уляна Іванівна опустила своє лице в підставлені власні руки і мовчала. Матушка тихо плакала, Максим Петрович трівожно переводив очи то на одного гостя, то на другого; у хаті на деякий час зробилось тихо, як у погребі. Нарешті Уляна Іванівна відслонила свої руки і тихо запитала:

— І ви, о. Миколай, усьому повірили?

— А вже-ж повірив. Казали мені про се, повторюю вам, не вороги мої і не одна якась душа, а десяток душ.

— Добре, але чому-ж ви не дбали провірити усе те, про що говорили вам?

— Я стежив за вашими вчинками, пильно стежив, але-ж мене заранї ще запевнили, що ви завсіди так робите, аби красше вловити того, кого ви ловите.

— Шпіоном зробили мене! Два роки вважали ви мене за шпіона?!

Уляна Іванівна раптом збліднла мов полотно і сіла до стола; о. Миколай теж сів. У хаті знову запанувала тиша.

— А тепер вірите, що то все була неправда! — запитала Уляна Іванівна.

— Вірю і разом з тим дивуюсь.

— А я не дивуюсь. Се менї пімста, жорстока пімста! Така пімста, якої не може вигадати найлїпший злочинець! Я знаю, вгадую, хто утворив таку пімсту, але не дивуюсь... Побіду свою сьвяткували вони два роки, але-ж, здаєть ся, досить... Дивує мене тілько, що ви, о. Миколай, такий страхополох, що все слухали і всьому вірили, що поступались своїми поглядами, шо ставало у вас сили на погане.

— Але-ж я поясняв вам...

— Памятаю, але всеж таки ви не лицар! Тілько й хоробрости вашої, що наважились відповідати менї не озираючись.

— То правда, то правда... Що-ж маєте робити?... Признаюсь... але правда, не зміг, годї було...

— А тепер гнівaєтесь на мене, чи нї? Подайте свою руку, коли не гнівaєтесь.

Отець Миколай підвів ся з місця і мовчки простяг свою руку. Уляна Іванівна стиснула подану їй руку і запитала коротко:

— Вірите?

— Кому?

— Менї.

— Вірю!

— Щиро вірите?

— Від душі.

— Я вам теж вірю. Згода?

— Згода!

Уляна Іванівна випустила руку о. Миколая, підійшла до Марусї Павлівни, поцїлувалась з нею, мовчки подивилась на Максима Петровича, а потім підійшла до вікна, подивилась у шибку, потарабанила по лутцї пальцями, взяла свою скрипку і не пробуючи, не настроюючи почала грати. Голосні, нїжні звуки наповнили увесь будинок. Музика лилась вільно, невинно, високо, натхнено; смичок на струнах плакав-ридав, вимовляв якісь скарги, струни вимовляли якісь слова, — вухо їх розібрати не могло, але душа і серце розуміли ту мову, радісно приймали її, насоложувались ними, примирялись з лихом, злочинством, прощали образи, кривди, — очищались звуками, напосними

щирим чуттям щирої душі. Цілу годину невгаваючи лили ся звуки. Вони переходили тілько, переливались то в безкраїй сум глибоко ображеної душі, то переходили у високо торжественний тон, то нарешті мягко та ніжно пестили душу слухачів, як пестить любляча мати дитя своє, коли не відриваючи своїх очей тішить ся дивлячись на сонне рожеве личко, на ті червоні губенята, що крізь сон осьміхають ся до рідної матери.

Чоло Уляни Іванівни давно вже покрите було буйними краплями поту, лице палало мов у вогні, очи сьвітились та сяяли незвичайним блиском, а вона все грала тай грала...

Звуки нарешті порвали ся. Слухачі мов онімілі і сидїли не ворушачись, — музика в душах їх продовжала ся. Уляна Іванівна видимо почувала себе радісною, веселою, щасливою.

— Панове, ходїм у сад! Повітря, повітря дайте менї, — сьвіжого, здорового! — вигукнула вона і перша вибігла на балькон.

VIII.

Минуло два з половиною місяцї. Життя наших знайомих — Максима Мисака, Уляни Іванівни, і о. Миколая з матушкою пішло новою стежкою — стежкою згоди та обопільної працї. Все вияснилось, уляглось. Уляна Іванівна була рада, весела і не раз дякувала Мисака за памятковий їм усїм обід. Переповнена енергією, дїяльностю, з сьвітлим розумом та живою вдачею, вона підтримувала своїм прикладом товаришів і завсїди вносила в своє коло веселощі, надії і завсїди розворушувала думки. Несьміливий та непевний в своїй дїяльности Мисак, перекинув ся тепер у сьміливу, дїяльну людину. Він уже не тілько що робив усе те, що доручала Уляна Іванівна, а навіть запрошений був повітовим начальством зробити ревізию волости. Мисак згодив ся, совісно працював у волости коло трьох тижнів і наслїдками працї його було те, що громада обрала собі нового старшину і найняла другого писаря, саме того, якого пораяв запросити на посаду о. Миколай. Уляна Іва-

нівна, дякуючи добрим відносинам до одного заможного дідича, взяла у його на добрих умовах жатку і селяне за два тижні скосили увесь свій хліб і всі дякували панночку, бо як би не такий випадок, то діждались би неминучої біди, — жнива удали ся такі дощові, що коли-б не машина, то хліб довело ся-б жати мокрим і губити його мимо волї. У того-ж самого пана громадяне, з грошевою запомогою о. Миколая та Мисака, купили собі на розплід пару добрих коров і бугая. Крім того до спілки своєї залучили приятелї наші учителя і поклали на його обовязок, починаючи з того року, вести при школї зразковий огород з огородиною, задля чого заранї заарендували десятину землї, виписали декілька потрібних книжок і передали їх учителеви, щоб студиював. На долю о. Миколая випало докладно ознайомити охочих селян з пасїкою, а у о. Миколая була своя невеличка пасїка, вела ся дуже добре і він мав уже декілька учеників-практикантів. У Мисаковому саду, після загальної поради і згоди, одмежували чималі дві грядки землї і поклали на його обовязок засїяти їх у осени насїнням з груш та яблунь, простудиювати добре садівництво і мати на увазї, що коли дички підростуть, учити селян щепити, колїрувати і дбати, щоб заводили вони у себе красшу садовину. У Мисака знайшов ся приятель адвокат, — скористувались і сїм випадком, бо трапилась селянам добра нагода купити у другого пана сусїда пятьдесять десятин землї і треба було для сього юридичної поради. Діло се примусило Мисака аж два рази їздити в Київ на ріжні поради, а тепер сподівались і самого адвоката вкупі з землеміром. Уляна Іванівна взяла на себе обовязок завести для селян бібліотеку і вже встигла наповнити книжками одну шафу, збираючи книжки ріжними шляхами: що куплено, що прийнято як подарунок, а що й сама приложила від своїх власних книжок. Учитель умів оправляти книжки і вивчив сїй умілости двох старших школярів, — так що всї бібліотечні книжки заведені були в оправу. Що суботи Уляна Іванівна видавала та приймала книжки від своїх читачів і була дуже рада, що бібліотеку селяне полюбили. Мала ся ще думка відчинити громадську крамницю, завести чайну, поширити

школу... Марила Уляна Іванівна і про больницю, і про лїкаря, про акушерку, адвоката, але-ж се було тілько в проєктї, або в мріях, а коли могло здїйснитись — нїхто не відав. Одно слово життя інтелїґенциї нашої на селї закипіло, від незгод та недовіря не залишило ся жадного слїду, і піп, і панночка, і Мисак і вчитель жили дружно, як одна сїмя. Що божого дня сходились вони по черзї то у одного, то в другого, то в третього, радились про рїжні свої і громадські дїла, обговорювали укупі питання, робили постанови, виконували їх і почували себе щасливими. Маруся Павлівна, маючи багато сїмьових обовязків, до серьозних справ не втручалась, за те училась грати на фіс-гармонії і все досить добре виходило у неї; — „Реве та стогне Днїпр широкий“, „Стоїть гора високая“ і „Така її доля“ — се були наймилїйші їй пісні. Мисак заволодів ґітарою Уляни Іванівни і теж бринькав у вільний час, хоч поступ його в сїй сферї дїяльности був зовсїм незначний. Дїд Омелько аж нїби помолодшав, дивлячись як його пан прийняв ся до дїла, справедливо відносив се до впливу Уляни Іванівни і знов не витерпів, щоб не заговорити про шлюб свого пана. Мисак на сей раз вислухав дїда, але балачки не підтримував, бо, кажучи по правдї, у його самого вже не раз ворушили ся такі думки, хоч він, правда, і крив ся з ними, бо не почував такої сьміливости, щоб міг зреалїзувати коли небудь свої фантастичні мрії.

Один вечір на тиждень, а саме що неділї, присьвячений був приятелями на цїлковитий відпочинок, то-б то сими вечерами вони зовсїм відкидали усї свої біжучі дїла, а такий вечір звичайно починав ся чаєм з рїжними вареннями та печенями, балачками про загальну течію життя, а потім переходили на читання часописів, вибираючи для сього серіозні статї, а инколи і белєтристичну річ, коли вона занадто цїкава та видатна. Читаючи обсужували те або иньше питання, яке зачіплював автор у своїй статї, широко критикували, користувались дечим для своєї дїяльности і закінчали збори вечерою. Не рідко також приходила Уляна Іванівна з скрипкою, або знімала її з гвіздка у себе, коли приятелї сходились у неї, тодї усї віддава-

лись сьпівам і гуртовим і поодиноким, або слухали талановиту музику панночки. О. Миколай дуже любив деклямувати вірші і не раз витав слухачів своїм досить умілим та симпатичним читанням.

Одного вечера в неділю всї мали зійти ся до о. Миколая і звичайно зійшли ся, виключаючи Уляну Іванівну, — ждали її цїлу годину, а вона все таки не приходила.

— Щось пошкодило, — завважила матушка, бо дожидала її з більшою нетерплячкою ніж иньші, — їй швидче хотїло ся похвалитись Улянї Іванівні, що вона за останнїй тиждень вивчила нових пісень аж три.

— Певна річ перешкодило щось дуже важне, — додавав і Мисак, — бо Уляна Іванівна ніколи не була байдужною до своїх обовязків, а навпаки і в найдрібнїйших випадках була зразком точности.

— Що-ж би таке могло їй перешкодити? — задавав питання о. Миколай, — але не встиг ще дати нї одної відповіди, як заскрипіли двері і в хату увійшла Уляна Іванівна. Вона була дуже натомлена, бліда, волося на голові мала розпатлане, нечесане, одежа помята.

— Що з вами? — разом запитали присутні.

— Утомилась, утомилась, — страшенно утомилась! — глухим, розтягненим голосом відповіла панночка, важко сїдаючи на канапку.

— Де-ж ви були? Що робили? — допитувались приятелї.

— Була у Мокрини Редчихи.

— А!... — догадалась матушка, — ну, що-ж, як?

— Та слава Богу! Але-ж провозила ся я з нею вісїмнадцять годин... Води нїколи було напитись! Ой, яка біда з людською темнотою! Коли я зайшла в хату, так застала Мокрину привішеною по під руки до жертки... Чотири баби біля неї, — се були наслїдки їх консілїума... Як би ви знали як пекла мене досада отих вісїмнадцять годин, що я не лїкар, що не сьмію, боюсь, не маю права, не маю наукових підстав... От мерзотне життя! Де гроші, капітали — там усе скупчилось; там і лїкарі, дуже часто голодні, там акушерки, клїнїки, больницї... Там все отсе дуже часто сидить склавши руки, без дїла, без роботи, без

жадної користи, а села, а мілїони бідного люду!... Ох, як же я втомила ся! — Налийте менї чаю, дайте менї чого небудь попоїсти.

— Ой, Боже-ж мій! Я собі сижу, слухаю і байдуже, що ви не їли, не пили, — загомонїла матушка, — зараз, моя голубонько, зараз!

На столї в одній хвилї стояло все те, що приготовлене було на вечеру.

Уляна Іванівна почала їсти, та велика утома забрала у неї охоту і смак до їди, — вона їла нїби через силу і попрохала налити їй чаю. За чаєм знову почала вона нарікати на темноту, на великі міста з усїма благами і нарештї на всю суспільність, а особливо на інтелїґенцию нашу.

— Відступники, перевертнї, — лаяла вона панство, — такої здеморалїзованої інтелїґенциї як у нас ледви чи можна знайти на цїлому сьвітї! Бідкають ся в часописях про народнє життя, вигукують гарні слова про потребу осьвіти, про потребу інтелїґенциї на селах, читають ті статї, згожують ся, жалїсливо та співчуваючи кивають головами, теоретично віддають свої сили, а дехто так навіть і душу ладен покласти на користь народови, а коли спіткають ся з тим самим народом фактично, так де й дїваєть ся та офірливість, та шкура овеча, — раптом добродумцї перекидають ся у добродіїв вовчиків, дивлять ся на людей а призирством, огидливостию, експльоатують того самого бідака з усїх боків, та ще покладають і присуд свій: „мракъ, невѣжество, грязь, гадость“, — заплющають очи, затикають уши і тїкають у великі міста на користь людности... Грошей, слави, безробіття бажає інтелїґенция наша! Яке їй дїло до свого народу, до його інтересів, до нужди, темноти, — він пан, він вовк, — аби йому добре було. Так вони і роблять, — кинули народ, кинули свій край, та ще й кинули в наймізернїйшому, в найпротивнїйшому змислї, бо не виїхали з свого краю, не злїзли з плечей свого народу, а залишились тут, і тут-же гноблять свою родину... Московський уряд боїть ся українського сепаратизму, гадає собі, що Українцї здатні до окремого національного життя, — о, яка-ж се помилка! Де ті докази, факти, вчинки, що сьвідчать за такий напрямок, за таку

діяльність нашої інтеліґенції? А про те, що Українці спочатку були ополячені, а потім омосковлені, — про се фактів і доказів, скілько хочте, і вказують вони нам тілько на те, що вся інтеліґенция наша здатна лиш на покірливість першій ліпшій силї, на рабство. Може скажете, що се неправда, що говорять се роздратовані та натомлені мої нерви, що інтеліґенция наша, що всї ми не такі, що тут „обставини“ винні... Ой, обставини менї отсї! Час би вже кинути обдурювати самих себе, звалювати свою вину та мертвоту на обставини; пора-б уже мати сьвітлий розум і подивитись на факти не заслїпленими очима. Але кинемо історичні, минулі події, а подивимось на сучасне, на сьогоднїшнє життя. Погляньте, що робить ся перед нами, що бачимо ми на власні очи? Та що-ж, як не рабство, як не покірливість тій або иньшій силї? Ви почуєте з усїх боків тілько одно: — „біда, обставини мордують, давлять нас! Нї школи у нас своєї, нї часописи, нї книжки, — усе давлять, усього не пускають“... Се правда, але-ж де ті люде, та інтеліґенция, що добиваєть ся своїх книжок, своїх часописів, своєї школи? — Нема, і на се немає у нас людей! Що-ж тут говорити ще про якусь полїтичну діяльність, про український сепаратизм? Треба признатись по правді, по совісти, і признатись давно, що ми Українцї не тілько нездатні до полїтичної самостійности, а нездатні навіть до боротьби культурної на своїому власному рідному ґрунтї. Ви-ж подивіть ся — інтеліґенция наша о стілько слаба, о стілько несамостійна та безпечно-байдужна, що віддавшись польщинї, або московщинї, соромить ся свого рідного національного, тоб то без боротьби, без болю в серцї доходить до того, що відрікаєть ся від свого власного образу, своєї особи, свого національного я. Для панства нашого своє національне, рідне уявляєть ся „мужиччиною, грязю, мракомъ, невѣжествомъ“ і воно тїкає від того, від чого не тїкає нї одна людина якої небудь иньшої нації... Може скажете, що се брехня, що се вигадки? Та нї, не скажете ви сього, бо се правда, характерна правда. Нация наша — се лежень, — бий її, лай, топчи ся по нїй і вона тобі нїчого не скаже; не примушуй тілько нас думати, що ми Українцї, та не натякай

нам, що ми лежні, бо ми сього не любимо, ми з дїдів, прадїдів і прапрадїдів не звикли бути чимсь иньшим, нїж тепер бачите нас. Ми навіть самі все отсе дуже добре бачимо і знаємо, нам навіть не подобаєть ся характерна риса наша, але-ж красше не чіпайте нас, такими вже утворив нас Господь Бог! Ми зовсїм не від того, щоби стати иньшими, але-ж супроти висшого закону природи нїчого не вдїєш! — Такі то ми Українці!

Панночка замовкла, відсунула від себе чай і знову почала їсти.

— Ви сьогодня дуже сорднті, — завважив Мисак, — лаєте та обвиновачуєте усю нашу інтелїґенцию, а чи се-ж справедливо? Хиба межи нашим панством нема таких людей, що дбають про те саме, що й ви, наприклад? А ви, здаєть ся, теж Українка?

— А чи багато-ж у нас тих людей?

— Та їх і в иньших нациях не густо, — завважив о. Миколай.

— Кого-ж ви розумієте під такими людьми? — запитала Уляна Іванівна, — тих може, що так або инакше відомі стали усїй суспільности? Про таких людей я не говорю і не згадую, то одиниці, не в них національна сила, а в масї, в таких людях як ми з вами, як дїдичі наші, чиновники та ріжні урядовці, а докажіть менї, що ся маса інтелїґенциї то інтелїґенция дїйсне українська, а не якась иньша! Назовіть менї хоч ряд поодиноких людей, що відповідали-б сим вимогам!

Отець Миколай осьміхнув ся і відповів:

— А от вам: ви, я, Максим Петрович, Маруся Павлівна, наш учитель і так далї, і так далї! — Чи се може по вашому не такі люде?

— Нї, такі. — Але-ж ваше „і так далї“ дуже гарно сказано! За сими словами завсїди криєть ся — нїчого. А що до вас та Максима Петровича, — то чи давно ви такими стали?

— Зроду, звіку такі! — запротестувала матушка.

— Про вас, Марусе Павлівна, я не кажу, а о. Миколай та Максим Петрович переробили ся всього тілько два місяці тому назад.

— Е, так то бачите по відомим причинам! — обороняв ся о. Миколай.

— Та по відомим, я знаю, а все-ж таки, коли-б ви були не попсовані, не здеморалізовані, та не звикли підлягати першій ліпшій силї, то нїякі такі причини не зробили-б з вами нїчого. Ваш приклад — се зайвий доказ того, про що говорила я ранійше. Теж саме і Максим Петрович. Чим він і хто він був живучи в Київі, у нашій столицї, в серцї нашого краю? Він був росийський чиновник, був той інтелїґент, який належить до гарного виразу вашого „і так далї“. А коли й була в йому невеличка ріжниця, так тілько та, що нїколи було йому зненавидїти свій народ, свою нацию, а через те і залишив ся він не ворогом до сього, а звичайним росийським індіферентом. Се випадок, що він таким зробив ся тепер, а оточили-б ви його иньшими сусїдами — Поляками, наприклад, або землячками „обще-росами“, так він би так само поплив собі по тій чи иньшій готовій уже течії, не виявляючи жадного національного слїду. Скажіть Максим Петрович, чи так я про вас думаю, чи нї?

— Цїлком справедливо. Оборонятись і захищатись не буду.

— От бачите! — А що ви скажете в свою оборону? — звернулась панночка до о. Миколая.

— А що менї казати? Я тілько знаю, що індіферентним не був нїколи, а що гріхи за мною були, — так се обставини...

— Знову обставини! — іронічно підкреслила Уляна Іванівна.

— Ну, киньмо сю бесїду! — вигукнув о. Миколай, — з'їхали-ж, слава Богу, на добру стежку і гаразд! Здаєть ся, ви не думаєте вже, що ми з Максимом Петровичем схибимо?

— Не думаю, але-ж і не певна цїлком.

— Треба нам, значить, Максим Петрович, заслужити довіря у нашого міністра, — сьміючись проговорив о. Миколай і підійшовши до Уляни Іванівни, додав ласкавим та привітливим голосом: — А ви, любий наш погоничу,

вечеряйте, пийте та їжте, та частїйше ворушіть нас лїнивих, сонних Українців, і ми тодї зробимо що небудь.

Уляна Іванівна не відповідала нїчого, але незабаром промовила;

— Панове, мушу сказати вам, що я сьогодня не ваш товариш. Натомилась, намучилась і спати, спати аж он як хочу!

З сими словами панночка підвела ся з свого місця, попрощалась з усїма і пішла до дому.

Сьогоднїшнїй вечір на сьому й скінчив ся. Песимістичний настрій Уляни Іванівни перейшов на всїх і нїхто не хотїв уже нїчого робити, нї грати, нї читати, нї розказувати; так що Мисак посидїв з пів години і теж рушив до дому.

Ідучи до дому Максим Петрович перебирав у своїй голові все те, що сказала Уляна Іванівна і так вірив усьому сказаному, що все його життє здало ся йому не тілько невиглядним, мізерним, зайвим, а навіть шкідливим з деякого погляду. І чим більше пригадував він усе те, що пережив на свойому віку, про що думав, які виробляв собі мети в життю, — все запевняло його, що пятидесятилїтнє життє його не варте було одного року життя Уляни Іванівни, сїєї молодої, недосьвідченої ще людини, але утвореної, здавало ся йому, тілько на користь темного, убогого народа. Додумавшись до такого виводу та пригадавши собі, як шкодувала та жалкувала Уляна Іванівна, що вона не лїкар, він порішив собі запомогти їй в сьому дїлї, то-б то пропонувати їй тисяч дві грошей з того запасу свого, що лежав у банку на чорний день.

„Я тепер забезпечений — міркував він, — без тих двох тисяч карбованцїв проживу до кінця свого віку сьмілїво, а Уляна Іванівна скористуєть ся ними і згодом дасть такий відсоток, що і його, Мисакова, бездїяльність зменшить ся на добру третину, а може навіть і на цїлу половину.“

Додумавшись до такої мети, Мисак почував, що від приємности в жилах його затепліла кров, йому було любо, солодко віддати свої гроші на запомогу такій людинї, якою була Уляна Іванівна. Але як се зробити? Виняти грощі

з банку і віддати їй було не можна Мисак знав і цілком був певний, що грошей вона не візьме, що при всій своїй діяльности, енергії і поглядах на народнє діло, вона ні за що не покористуєть ся його грошима. Вона охоче візьме від його і в сто разів більше, ніж 2.000 карб., але візьме не на себе, а на яку небудь народню потребу, як от бідкаєть ся вона про поширенне школи, потребу больницї, аптики, купівлю господарських машин, доброго насіння на посїв збіжа та трави, — багато зачіпали та обговорювали таких потреб, на які взяла-б вона сотки тисячів не замисливши сь, а на свою фахову осьвіту не візьме. Дїдич, у якого учить вона дітей музиці, пропонував їй усі засоби на те, щоб їхала вона до музичної консерваторії, але-ж вона не згодилась ні на які умови.

Розміркувавши з усіх боків бажаннє своє запомогти Уляні Іванівні здобути право лїкаря, Мисак спинив ся на тому, що поїде до Харкова, передасть гроші свойому другови, що раніїше його кинув інтенданство і перейшов у Харків на иньшу службу, порадити ся з ним, і коли той згодить ся на його пропозицию, то просити-ме вислати гроші Уляні Іванівні не пишучи від кого, як і що, а тілько виставивши мету, що гроші призначають ся на те, щоб Уляна Іванівна здобула собі лїкарський дипльом і присьвятила дїяльність свою селам, а не великим містам. Такий плян видав ся Мисакови за найлїпший і він не відкладаючи і довго не думаючи, поклав завтра-ж розпочати своє задумане дїло.

Як обміркував Мисак, так і зробив. Другого дня ранком поїхав він у повітове місто, виняв з банку 2.000 карб., сїв на залїзницю і поїхав до свого друга у Харків.

Аж тілько через тиждень радий та веселий повернув ся він до свого Затишка. Приятель цілком затвердив вироблений Максимом плян висилки грошей, додав тілько, що висилати їх не слїд аж до того часу, поки Мисак не переконаєть ся в безповоротному бажанню Уляни Іванівни стати лїкарем і не подасть про се звістки.

IX.

Чоловік каже — туди, а доля каже — пожди, так говорить наша приказка, так трапило ся і з Мисаком. Думав він випровадити Уляну Іванівну за границю до університету, а тепер уже і припускати не хотів сієї самої думки, — за короткий час трапились значні відміни.

В початку студня була йменинниця дочка о. Миколая Прися. З приводу такого сімьового сьвята приятелї наші посходились у вечері до попа і всї були в такому гарному та веселому настрою, що здавало ся нї разу ще не було такого веселого вечера. Усї одностайно і сьпівали, і грали, і навіть танцювали і так непомітно для себе прогуляли до самої вечери. Коли-ж посїдали за стола і почали здоровити малу йменинницю, мимоволї зачепили питаннє про долю Присї, про те, як вона буде вчитись, у яку школу краще віддати, коли вивчить ся, та яке вибере або вибрати та пораяти їй фахове дїло; а далї про те, чи буде вона жити на селї, чи у великому містї, чи залишить ся дїйсною Українкою, чи потоне в тій течії, в яку потонула майже вся наша інтелїґенция; чи вийде замуж, а коли вийде, то за кого і який буде у неї чоловік. Дійшовши до шлюбного життя, перескочили на тему про жінок та чоловіків взагалї, про обовязки шлюбної пари, про залежність одного від другого, родинні згоди та незгоди, і нарештї о. Миколай проговорив, стрепенувшись:

— Панове! А що-ж отсе наша Уляна Іванівна думає собі, що засїла отут у селї і не обирає собі достойного співробітника — дружини вірної?

— Рано ще Уляні Іванівнї, — усьміхаючись завважила сама панночка.

— Не рано, а друге щось, — пояснив о. Миколай, — чув я, Уляно Іванівно, що сватали вас дуже достойні, заможні та титуловані особи...

— Хто се вам казав?

— Дозвольте не називати, — але-ж се правда?

— Положім правда, але хто-ж міг довідатись про се?

— Люде — божі собаки, так говорила менї одна старенька баба, — про все довідають ся, про все брешуть, — відповів о. Миколай.

— Я сама нїколи-б не вийшла за титулованого, — вставила свою думку Маруся Павлівна.

— Кого-ж ви, Уляно Іванівно, бажаєте назвати своєю дружиною? Чи мабуть нїколи вам про се думати та обирати по свойому серцю?

— А на що його думати, на що обирати? — знову заговорила матушка, — у нас є Максим Петрович, — от би з ким спарувала я Уляну Іванівну від всього серця.

— Браво! А я собі й забув, що Максим Петрович паробкує! — весело вигукнув о. Миколай на всю хату.

Максим Петрович почервонїв, але дбав не показати виду, що на його се справило вражіннє.

— Так от і почнемо їх сватати, — спокійно і цїлком серіозно завважила матушка.

— Що-ж, коли сватати, то й сватати! — згодив ся о. Миколай і звернувшись до Мисака запитав, усьміхаючись: — Згодні, Максим Петрович?

— Про се слїд запитати спершу молоду, а не молодого, — жартовливо відповів Мисак.

— Ваша правда! Запитаємо, Уляно Іванівно! Я сватаю вас: хочете вийти замуж за Максима Петровича?

— А збираєть ся-ж Максим Петрович дружитись?

— Попитаємо: хочете дружитись, Максим Петрович?

— Досї не думав про се.

— А в принцїпі?

— Визнаю за добру річ.

— Нуте, Уляно Іванівно, вийдете ви замуж за Максима Петровича, чи нї?

— А чому-ж! — сьміючись відповіла панночка.

— Просїть руки і серця! — звернув ся о. Миколай до Мисака.

— Коли вже ви такий завзятий сват, так доручаю вам і про се запитати від мого ймення, — жартовливо промовив Мисак.

— Кинемо жарти! — заговорила Уляна Іванівна, — красше роскажіть нам, о. Миколай, чи дуже часто карали вас за пустотливости ваші, як були ви в семинарії?

— Ой-йой, скілько доставало ся!

І о. Миколай, дякуючи веселому настрою та декільком чаркам доброї наливки, мов з мішка посипав своїми спогадами про семинарське життя та всі ті пустоти, за які так, або инакше перепадали йому безчисленні кари. В спогадах його чимало було таких випадків, які досить близько скидались і на вчинки самої Уляни Іванівни, коли була вона в ґімназиї, а через те розмова шпарко почала перебігати з уст до уст, від одної особи до другої, той росповідав те, той иньше, усі сьміялись, піджартовували при нагоді і просиділи за столом до дванадцятої години ночи.

— „Час до дому, час, — час і пора!“ — просьпівала Уляна Іванівна встаючи з за столу.

Такому почину Уляни Іванівни не перечив нїхто. У приятелїв давно вже виробилась дружність в усьому, а через те і в сьому випадку всї одностайне повставали з своїх місць, підхопили почату пісню і досьпівавши її до кінця пішли до прихожої вдягатись.

— Аж ось коли почув я сьпів Максима Петровича, — завважив о. Миколай, — до сього часу гадав собі, що він нїже єдиної нотки не витягне.

— Поступ, поступ, — в усьому поступ, — промовила Уляна Іванівна, — Максим Петрович скоро вже і на ґітарі грати-ме...

— Ви все з жартами, — запротестував Максим Петрович, бо він до сього часу не вивчив ся ще нї однієї пісні грати.

— Жарти жартами, а як би ви справдї подружились, то Максим Петрович багато-б дечому вичив ся, — промовив о. Миколай.

— І чого вам так хочеть ся, щоби ми подружили ся? — запитала панночка, — за вінчання здерти хочете, чи що?

— А чому-б і не здерти з приятелїв?

— А ти-б таки і взяв? — докірливо промовила матушка.

— Чому-ж би не взяв? Але ти думаєш, що вони-б заплатили, що дали-б о. Миколаю заробити якогось карбованця? Помиляєш ся, не на таких наскочила!

— Се правда. Не знаю як Максим Петрович, а я не дала-б ні єдиної копійчини.

— Так по приятельськи і повинно бути! — серіозно завважила Маруся Павлівна.

— Та ти у мене благодітелька, — кладучи руку на плече матушки, промовив о. Миколай, — а що з приятелів я все-ж таки здер би що небудь, так се правда!

Мисак розігнав ся щось сказати, але почервонів і замовк. Се спостерегли всї і одностайно загомоніли:

— Кажіть, кажіть! Нїчого слів ковтать перед приятелями.

Мисак смутив ся ще дужче, але заговорив:

— Я хотів сказати цїлком серіозно про одну річ...

— Тим краще, тим краще, — підхопили голоси.

— Ну, так тому й буть! Уляно Іванівно, я мав запитати вас не жартовливо, а справдї цїлком серіозно: чи ви-б пішли за мене замуж, коли-б я сватав вас?

— Он як, Максим Петрович! — Браво, браво! — Захлопав у долонї о. Миколай, а у Марусї Павлівни раптом зникли з очей ознаки сонливости і вона здивовано дивила ся на Уляну Іванівну і видимо ждала, — що та скаже.

Уляна Іванівна заметушилась трохи і зразу не відповідала.

— А що вскочили? — дратував о. Миколай, — докотилась ниточка до клубочка!

— Гм... — гмукнула панночка — так ви серіозно питаєте мене?

— Серіозно — схвильованим, придавленим голосом потвердив Максим Петрович.

— А ранїйше думали ви про се, чи нї? Може се сьогодня тілько завитала до вас така поетична думка?

— Нї, я думав про се нераз, та не зважував ся тілько... а сьогодня... а сьогодня наважив ся.

Панночка задумалась. Усї мовчали і ждали. Нарештї Уляна Іванівна простягла Мисакови свою руку і повернувшись до о. Миколая заговорила:

— Що-ж ви, свату, нїчого тепер не кажете?

— Я жду, що скажете ви? — зовсїм уже серіозно відповів о. Миколай.

— Максиму Петровичу я відповіла вже, — підводячи в гору свою і Мисакову руку — промовила Уляна Іванівна.

— Розумію! — вклонив ся о. Миколай і щиро обнявши Мисака поцїлував ся з ним.

Маруся Павлівна чогось заплакала і кинулась на шию до Уляни Іванівни.

Наступив момент здавало ся торжественний, веселий, але наступив він так незвичайно і несподівано, що раптом зник весело-жартовливий настрій і приятелями опанувало якесь серіозно-спокійне почуття. Ніхто не вимовив нї одного жартовливого, або пустотливого слова — усї притихли, задумались.

— Що-ж отсе ми в прихожій? — догледів ся о. Миколай — і відчинивши до салї обидві половинки дверей, запросив кланяючись: — Просимо, сердечно просимо!

Всї вступили в салю, одначе спершу почували себе нїби гостї і не знали що далї дїяти; але-ж становище се тягло ся не довго. Матушка внесла якоїсь наймилїйшої своєї наливки, хутко поналивала чарки і задушевно-щирим голосом промовила:

— За здоровля дорогих наших другів і молодих! Чого в душі своїй бажала я, те й склало ся. Пошли вам Боже щастя, здоровля і довгого віку!

Ся проста, звичайна та немудра промова зразу відмінила загальний настрій, — усї заговорили, загомонїли; раптом повернув ся минулий настрій, натовпом виникли у кождого теми для обговорювання і кождий поспішав висловити їх, обговорити, звернути увагу.

Минула година, друга, а жваві балачки не втихали; нїхто не почував утоми, не помічав як минав час за часом. Аж після третьої години згадали про те, що час розходитись.

— Так значить так буде? — навздогінці, за воротьми вже, гукнув о. Миколай, провівши молодих.

— Так, так! — почула ся відповідь.

Питання та відповідь відносили ся до дня вінчання, а порішили усї гуртом вінчання не відкладати, а діждавшись неділї і — Боже благослови. Сватання склалось у вівторок, значить до неділї зоставало ся чотири днї і можна було вільно приготовитись до весїля; тим паче, що й весїля повинно було відбутись просто, без жадних балів, запросин та иньших зайвих витребеньків, що даремно витрушують тілько останню копійку.

Як поклали, так і зробили. На весїля запрошені були тілько вчитель, дві подруги Уляни Іванівни, та ще дїдич з жінкою, у якого Уляна Іванівна учила дітей музиці і вважала його за дуже порядну людину.

Шлюбні церемонії відбували ся по сїльському, але скорочено і зменшено, о скілько се було можливо. Боярынами були учитель та один сїльський парубок, а сьвітилками подруги Уляни Іванівної. Матушка з батюшкою правили за посажених батьків Максима Петровича, а дїдич з своєю жінкою благословляли Уляну Іванівну. Вінчали ся у день, зараз після обіднї; до церкви йшли пішки, а з церкви усї поїхали в Затишок до молодого, бо у його була досить простора кватира і взагалї визнали зручнїйшим відбути гостину в домі Максима Петровича.

Цїлий день у суботу матушка була у Мисаковому домі і керувала куховаркою, навіть двома, бо на поміч Улитї матушка післала і свою куховарку.

Коли молоді і гості приїхали у Затишок — там уже все було готове, і дїд Омелько зустрів молодих аж у воротах з хлїбом і сіллю. Він був такий радий, такий щасливий, що не мав сили вимовити і слова. Старі його руки тремтїли, радісні очи плакали. Він тілько низько кланяв ся свойому хазяїну з молодою хазяйкою, а слова не було. Коли-ж молоді подякували дїда і поцїлувались з ним, так аж тоді здолав він вимовити два рази одну тілько фразу:

— Господи, пошли вам!... Господи, пошли вам!...

Що дїялось у дїдовій душі — не знав нїхто, знали тілько і бачили, що він був зворушений, щасливий, і всї уважно дивили ся на його.

У хатї на порозї зустрiли молодих матушка i дїдич — теж з хлїбом i з сiллю, поздоровили молодих i всї гостї вступили до господи.

Незабаром приїхав о. Миколай, ще раз поздоровив молодих у їх власному домi i поклавши на столї двадцять пять карбованцiв грошей, промовив:

— Се моя офiра на поширенне школи народньої, про яку так дбаєте, та бiдкаєтесь ви, Уляно Iванiвно, — нехай се буде невеличкий початок великому дїлови.

Улянинi подруги зараз же заявили, що вони теж вкладуть на сю мету по десять карбованцiв.

— Чим багатий, тим i радий, — промовив учитель, кладучи на стiл i своїх пять карбованцiв.

Дїдич вийняв з кишенї пачку грошей, подiливши її на три частки i промовив:

— Добре знаючи турботи нашої шановної Уляни Iванiвни i цiлком подiляючи їх, прилучаюсь до визначеної мети, — i вiн поклав одну пачку на стiл до грошей. — Добре вiдомо менї й те, що не одна школа турбує молоду господиню нашу, а так само, а може й бiльше турбуєть ся вона про безпомiчнiсть селян в лїках, юридичних порадах i книжках — ся друга частка нехай прислужить ся Улянї Iванiвнї в сих справах, а третя моя частка, давно обiцяна вже, призначаєть ся мною на сiльсько-господарськi потреби.

Уляна Iванiвна була дуже схвильована. Вона слухала опустивши в низ свою голову. Лице її то червонiло, то бiлiло, на головi дрiжали квiтки, груди дихали швидко, нерiвно. Нарештї вона пiдвела голову, очи її блищали натхненнем, глибокою радiстю:

— Мої любi! — хвилюючись почала вона: — серце моє переповнене щастєм! Я убога, я не можу покласти на се дїло нїчого, але вiдносини вашi i вашi вчинки свiдчать менї, що стежка життя мого i моєї дiяльности не хибна. Спасибi вам! До складки вашої я приложу тiлько те, що маю, а саме: я приложу до неї свої старання, свою душу, i ваше довiря до мене дбати-му виправдати всїма силами, але-ж пiдтримуйте мене i на далї! — Пiдтримуйте

ділом, словом, доброю порадою... Без підпори людина падає духом... Спасибі вам!

Голос Уляни Іванівни під кінець так тремтів, що вона ледви договорила свої слова.

Максим Петрович сидів поруч з молодою своєю жінкою і не вірилось йому, щоби Уляна Іванівна, щоби особа, до якої відносять ся з таким довірєм, якій доручають такі складні діла, якій нарешті наперед вірять в усьому, щоб ся сама Уляна Іванівна була його жінка; але-ж се був факт, який лякав Максима Петровича, не давав ся зрозуміти, зменшав собою усю його скромну істоту і він, щасливий, почував себе разом з тим таким мізерним, таким незначним, яким не почував себе ніколи.

Подали обід. Забрязкали посудою, ножами, вилками, чарками; завязались дружні, живі розмови і все по троха перейшло на лагідний, спокійний та веселий тон. Маруся Павлівна справляла ролю господині і так добре та уміло вела її, такий в усьому вела порядок, що позавидувала-б їй найкраща господиня.

Не далі як через пів години о. Миколай був уже в такому благодушному настрою, що ні в чому не крючись почав росповідати пану дідичу, як у отсій самій хаті Уляна Іванівна вичитувала йому його гріхи, як потім усе вияснилось і вони після того подружили ся. Оповідання о. Миколая було таке майстерне та уміле, що наведений Улянин монольог, або вірнійше прокурорська промова її, так вплила на дідича, що він аж у лиці мінив ся слухаючи. Коли-ж о. Миколай почав фантастичне своє оповідання про те, що переживав він у своїй душі, коли Уляна Іванівна взяла у руки скрипку і полили ся чарівні звуки зпід її смичка, пан дідич не витерпів і, наказавши цілі сотні вибачень усяких, попросив Уляну Іванівну програти що небудь на скрипці. Уляна Іванівна не сперечалась і пообіцяла задовольнити гостей по обіді.

Коли обід скінчив ся і гості, поділившись на пари, вели поодиноку розмову, Уляна Іванівна післала вчителя до себе до дому за скрипкою і незабаром уже настроювала її.

Програвши якусь одну чи дві музичні речі і спинившись на деякий час, гості оточили її з усіх боків і прохали її програти кождий по своєму смаку: тому хотїло ся почути що небудь з опери, другому бажало ся чого небудь веселого до танців, а тому просто напросто якоїсь чудової пісні, так що Уляна Іванівна мусїла на швидку скомпонувати програму і вже по ній задовольняла усїх своїх гостей.

Час минав дуже приємно і весело, але-ж дїдич з жінкою мусїли перші рушити до дому, бо у їх слабувало одно дитя і вони турбували ся. Всї гості укупі з господарями провожали дїдичів аж до їх коляски і дякували за щедру офіру на народні потреби. Пані дїдичка, на дворі вже, відвела на бік Уляну Іванівну і нишком сказала їй, що вона з свого боку призначила з приводу весїля Уляни Іванівни, прислати їй на розплід качок, гусей, курей і поросну йоркширську свиню. Уляна Іванівна подякувала паню і коляска їх незабаром від'їхала від Мисакового ґанку.

Випровадивши багатого дїдича, решта гостей почула себе ще вільнїйшою і веселились усї аж до білого сьвіту. Така то подія трапилась у Мисаковому життю і росхитала усї його попередні пляни.

Коли Уляна Іванівна зовсїм уже перевезлась у Затишок і у Мисака почало ся нове життя в господі, то вже йому й на думку не спадало, щоб згодитись випровадити молоду свою жінку до університету. Тепер він міркував тілько собі та роздумував, як би так зробити з тими двома тисячами карбованцями, щоби усе вийшло гаразд? З початку була у його така думка, щоби приятель повернув грошї назад, або самому з'їздити за ними, але-ж і той спосіб і другий вів до того, що треба було-б росказати Уляні Іванівнї історию сих грошей. Признатись йому про все було не трудно, але-ж виявляти, що тепер він зрікаєть ся попередньої своєї мети, було дуже нїяково. Зрікатись попередньої думки — значило зрікатись від користної праці для народу, зрадити тому народови, і сьвідком такої зради виставити супроти себе Уляну Іванівну! Мисак зробити сього не міг, але-ж не міг примиритись і з тим, щоб вона кинула його і поїхала за кордон. Така зустріч двох су-

протилежних фактів примусила Мисака нічого не робити з тими грішми і навіть не признаватись про їх, поки що, Уляні Іванівні. Так він і зробив. Була навіть розмова про гроші, коли Уляна Іванівна везла до банку зібраних більше як півтори тисячі на народні потреби, але Мисак скривив душею і сказав тоді, що має власних грошей у банку тільки 600 карбованців, що справді зоставались на схованці.

X.

Через два місяці після вінчання, а саме з початку сїчня, прибіг до Уляни Іванівни селянин і плачучи прохав її запомогти хорій жінці.

— Що-ж у неї? — запитала Уляна Іванівна.

— Родини, Уляно Іванівно, але баба не знає що діяти: ручка випала, каже вона.

Мисачиху мов огнем обдало і вона мовчки пішла до кабінету свого чоловіка.

— Прийдете, Уляно Іванівно? — навздогінці допитував ся селянин.

— Зараз; пожди.

Вертаючись з кабінету Мисачиха на ходу закутувалась великим платком і говорила до селянина:

— Зараз же, не гаючись, біжи до батюшки, скажи, нехай звелить запрягти пару коней і пришле їх з наймитом до нас. Скажи, що Максим Петрович по дуже пильному ділу мусить, не гаючись ні однієї хвилини, їхати в місто. Гляди-ж менї, скажи так, як я велю! Ну, йди собі, та хутко, не гай ся, а я зараз буду біля слабої.

Селянин побіг; Уляна Іванівна ще раз зайшла до свого чоловіка в кабінет.

— Гляди-ж, мій голубе, — говорила вона ласкаво, але таким тоном, якого не можна не послухати або не згожуватись, — не гай ні однієї хвилини, не шкодуй коней і вези лїкаря прямо до Нестеренка; наймит знає, де він живе. Одягни ся як мога теплїйше, щоб не застудив ся, оглянеш і свого візника, в чому він буде, бо на дворі бачиш, що робить ся.

Уляна Іванівна вийшла в прихожу, озула глибокі калоші і пішла на село до слабої.

Продзвонило девять годин вечера, коли до Мисакового дому під'їхали попові сані, запряжені парою добрих коней.

— Уже я, пане, приїхав! — гукнув попів наймит, увійшовши до прихожої.

— Зараз, Гнате, зараз! — гукнув з почивальні Мисак, натягаючи на себе кожуха і запитав: — А як ти думаєш, хутко злітаємо ми туди та назад?

— А куди-ж ми, пане, поїдемо?

— У місто.

— Хутко, пане! Коні застоялись, рвуть ся так, що і вдержати не можна! Погано тілько, що така завирюха та вітер. Таке бурхає, що й сьвіту божого не видно, аж очи заліплює!

Мисак вийшов до прихожої. На йому був широкий та довгий кожух з величезним ковнїром, глибока чорна шапка, рукавиці і папучі на ногах.

— А ти добре одягнув ся? — запитав Мисак наймита і уважно оглянув його з ніг до голови.

— Нїчого, добре, — відповів той.

Справдї Гнат одягнений був не згірше пана і турбуватись було нїчого.

— Ну, поїдемо. Будеш пускати коней не стримуючи, аби швидче, дїло дуже пильне!

Вийшли, умостились у сані і поїхали. На дворі справдї дїяло ся таке, що й сьвіту божого не видно було. Дужий, рвачкий вітер підіймав цїлі хмари снїгу, крутив його мов божевільний, свистів, гудів, завивав жалібно і не давав спромоги дивитись очима.

— Гляди-ж, Гнате, щоб ми не збили ся з дороги, бо під таку погоду не трудно, — гукнув Мисак до свого візника.

— Не зібємо ся! Коні так уже знають дорогу до міста, що мабуть і з завязаними очима довезуть... Ги, хлопцї, ги! — гикнув на коней Гнат і пара добрих коней рванула ще дужче, розкидаючи копитами снїг на всї боки.

Село перебігли в один мент і не счули ся. Нарешті минули млини і виїхали на чисте поле. Дороги було не видно, але сніг був не глибокий і Гнат пускав коней навманя, повернувшись на бік, щоб не так било у лице.

Пройшов деякий час.

— А що, не видно міста? — запитав Мисак.

— І-і, пане! Голов кінських не видно, а не тілько міста; хиба-ж за такою хуґою можна хоч що небудь розгледіти?

А коні все бігли тай бігли.

— Гнате!

— А що?

— Ми їхали усе супроти вітру, а тепер за вітром їдемо, — що воно значить? Гляди, щоб не збились ми часом з дороги.

— Боже спаси! Се вам так здаєть ся. Вітер крутить з усіх боків, так що й спостерегти не можна, з якого він боку дме.

А сані все бігли тай бігли. Нарешті коні притомили ся і пішли кроком.

— Гнате, гони коней, гони! Відпочинуть, коли назад вернемось, — гукнув Мисак.

Гнат підобрав віжки, гикнув, махнув пугою і коні побігли знову.

Минуло ще декілька часу.

— Щось, Гнате, ми довго їдемо. Невже-ж таки не видно й досі міста?

— Та про се вже й я почав думати. І на мою думку час би вже бути в місті.

— Гляди, щоб ми не збились часом!

Гнат не відповів на сей раз нічого, а підвів ся тілько в санях і почав пильно приглядатись.

— Мабуть збились, — заговорив він згодом.

Мисак стрівожив ся.

— Що ти говориш? Невже таки справді збили ся?

— Здаєть ся, що збили ся... Але-ж як би воно так вийшло?

— Не дай Боже, а припини коней.

Гнат натяг віжки і коні стали. Мисак виліз із саней і почав розглядати дорогу. Дороги не було ніякої, та і взагалі нічого не можна було розібрати. Хуга ревла на полі без відміни; сердитий вітер рвав поли Мисакового кожуха, продував і за високий ковнір і в рукави. Сані зовсім заметені були снігом, чорніло тільки те місце, де сидів Максим Петрович. Підійшов Мисак до коней і оглянув їх. Коні були мокрі, потомлені і важко дихали.

— Ми, Гнате, збились, се певне.

Гнат мовчав.

— Куди-ж ми тепер поїдемо?

— Казали ви, що супроти вітру треба-б було їхати... Я поверну супроти вітру.

— Повертай, та тільки не гони вже коней, поки віддишуть трохи.

Гнат повернув коней супроти вітру і пустив їх кроком.

Після прудкої їзди, здавало ся тепер, що сані ледвиледви повзли, а вітер гудів, свистав і хмарами носив по полю сніг. Мисак пошив ся рукою до желета, найшов годинник і з трудом розглядів стрілки. Годинник показував дві години; Мисакови не вірилось.

— Гнате, чи сірники у тебе є?

— Є, пане.

— Припини коні та посьвіти мені, щоб подивитись, котра година.

Гнат припинив коней. найшов сірники, закутавсь полами і почав сьвітити. Сірники гасли один за другим, але-ж Мисак встиг все таки розгледіти стрілки виразно.

— Чверть після другої... Ми збились, тепер жадного про се сумніву не може бути. Ех, який же ти, Гнате, недбалий! Завірив мене, що самі коні дорогу знайдуть, а не тілько з тобою вкупі, а вийшло... На селі помирає жінка; Уляна Іванівна числить кожду хвилину та сподівається ся, що ми ось-ось привеземо лїкаря, а ти взяв тай збив ся.

Гнат зітхнув, але не відповів нічого.

— Що-ж ми будемо робити, куди їдемо?

— Як скажете, пане, так і буде.

Мисакови було дуже досадно, зло навіть закипіло у його в серці. Де-ж пак, коли заїхали вже так, що розібрати нічого не можна, тоді маєш собі відповідь — роби, пане, як хочеш! Одначе-ж Мисак повстримав ся, він не лаяв і не докоряв Гната, а розмірковував тепер, що робити. Про те, що коні дуже добре знали дорогу і до міста і до села, Мисак нераз чув від самого о. Миколая, який наводив навіть не один приклад, а тимчасом сталось те, що вони заблудили. Мисак поміркував, роздумав і рішив покластись на самих коней, на їх інстинкт, а через те промовив до Гната:

— Попусти віжки зовсім вільно, тай нехай самі коні везуть нас, куди самі схочуть, бо вже однаково дороги ми з тобою не знайдемо.

Гнат замотав віжки на передку саней і поховав руки в рукави. Пробувши більше як пять годин на такій стужі, йому було холодно.

— Ти змерз? — запитав Мисак.

— Трохи змерз.

— Встань та пройди ся за саньми — загрієш ся.

Гнат виліз з саней і пішов по снігу.

Коні йшли собі проквільною ходою, іноді фиркали, а завирюха усе ревла тай ревла.

Проїхавши з пів години, Мисак озирнув ся назад і трохи збентежив ся: Гната було не видно.

— Тпру! — припинив Мисак коней і повернувшись у санях, ждав Гната. Пройшло декілька хвилин, а Гната не було. Мисак виліз з саней і почав гукати, але голос його крутив ся укупі з вітром і тут же зникав на місці. Мисак бачив, що гуканина була зовсім марна. Він рішив повернути коні назад і їхати шукати Гната. Підійшовши до коней, щоб узяти їх за уздечку, він уважно приглянув ся до їх. Коні були дуже потомлені, мокрі і дріжали від холоду. Мисак погладив коней по голові, подумав трохи, нарешті зняв з саней килим, що була прикрита ним солома, і закутав ним одного коня, турботливо позапихавши кінці килима межи наритники. Далі витрусив ковдро, що обгортав ним ноги і прикрив ним другого коня і хотів

уже повертати коней назад, але повстримав ся: за саньми забовваніло щось чорне. То був Гнат.

— Де се ти пропадав? — строго запитав Мисак.

— У яму впав і поки виліз, так аж мокрим зробив ся.

— У яку яму? Ти-ж за саньми йшов?

— За саньми, звісно, та відвертаючись від вітру, збочив трохи і шурхнув у провалле.

— Які-ж тут можуть бути провалля? — випитував Мисак.

— Хто його знає! Такі ями є тілько на цегольнику, що недалеко від нашого села, та тілько не повинно бути, щоб ми туди заїхали, бо се зовсім не з того боку, де повітове місто.

Випитуючи Гната докладно та з подробицями, де саме була цегольня, з якого боку від села і на якій далечині, Мисакови теж не вірилось, щоб могли вони попасти в ту сторону, в ту місцевість, а тимчасом мав ся все-ж таки певний доказ, що тут були ями, провалля, і Мисак порішив не рушати далі з сього місця, а ждати сьвіту.

— От що, Гнате, поправ гарненько покривала на конях, поверни їх за вітром, сідай у сані, тай будемо ждати, поки розвиднїсть ся, бо дороги ми не знайдемо, а в яму, видимо, вскочити можемо і погубимо десь і себе й коней.

Гнат не перечив. Він позакутував коней, як тілько можна було найкраще, повернув їх за вітром і сів у сані. Хуґа бушувала, як і ранійше; вітер свистав, голосив і натихав на Мисака журливі, нерозважливі думи. Пригадувались йому деякі факти з власного життя, малювала ся в думках картина того, як знайшла його колись Маруся Степова — може як раз під таку саму завирюху, як отсе зараз і, думало ся Мисакови, що може вже судило ся йому загинути в снїгу і сьогодня як раз настав той час... Далї вирнула перед ним важка сцена у сільській хатї, — чув ся йому плач, лемент, крики слабої жінки, бачив він там і Уляну Іванівну; вона нервово, але спокійно в таких случаях раз-по-раз позирає на свій годинник, прислухаєть ся до сьпіву сердитого вітру і жде... жде лїкаря, запомоги, поратунку. Трівога обхопила усю Мисакову душу; йому і досадно і соромно було, що він, именно він не міг

виповнити такого важного, такого серіозного поручення... Якби поїхала сама Уляна Іванівна, гадав він, то певна річ і з дороги не збилась би і лїкаря привезла-б у свій час і спасла-б оту нещасну страдницю Нестеренчиху, а він не з'умів, не здатен зробити і сього...

— Ой, Гнате, Гнато, погано ми з тобою зробили! Ми погубили хору жінку, а від нас залежало спасти її.

Гнат мовчав.

— Ти чуєш мене, Гнате?

— Чую, пане.

Перед Мисаком знову з'явилась жива постать Уляни Іванівни, він нїби чув її ласкавий, але серіозний, твердий голос: „Гляди-ж, мій голубе, не гай ні однієї хвилини, не шкодуй коней і вези лїкаря прямо до Нестеренка.“ О, якби знала вона, що нїчого з сього не вийде!... У Мисака болїло серце, соромом горіло його лице, він обвинувачув в отсїй пригоді тілько себе; тілько він, здавало ся йому, міг так безпечно покластись на дурного Гната, на його запевненнє. Чим більше міркував Мисак про свою подорож, звязану з важким випадком нагальної потреби лїкаря на селї, тим більше запевняв ся і очевидячки бачив, що значить не мати під рукою лїкаря... Якби то сама вона була лїкарем, нїчого-б сього не трапилось.

— Чуєте, пане, як конї трусять ся, аж сані тремтять, — промовив Гнат.

— Візьми за віжки, нехай вони пройдуть трохи та загріють ся. Гляди тілько, не направ у яму.

Гнат взяв ся за віжки і ньокнув. Конї смикнули разів три і аж тодї тілько рушили сані, їх так уже замело снїгом, що ледви можна було зірвати з місця. Конї пішли. Снїгу за ніч понакидало так уже багато, що конї бродили по самі колїна і ледви везли. Проїхавши хвилин з десяток, Мисак звелїв припинити коней і знову хотїв подивитись на годинник. На сей раз Гнат попсував більшу половину усїх своїх сїрників, але нїчого не виходило, вони були сирі і тілько розмазувались та куріли. Сяк-так умудрив ся Мисак доглянутись, що було уже пів до пятої години ранку.

— Скоро почне свитати, — завважив Мисак і почав закутуватись, бо не вважаючи на добрий кожух, шапку та папучі, він почував, що все мерзне більше тай більше. З початку мерзли плечі, коліна, а тепер чув ся холод в усьому тілї.

— Тобі, Гнате, холодно? — запитав Мисак.

— Холодно, пане!

— Холодно й менї.

— Може-б і нам потупати по снїгу трохи?

— А сїрники у тебе всї вийшли?

— Нї, є, та тілько вони дуже сирі.

— Достань, та спробуємо розкласти огонь.

Гнат достав сїрники, повставали з саней, розгребли ногами снїг, постягали з саней солому і почали вдвох потирати сїрники. Попсували чимало, та сїрники не займались. Мисак взяв з пачкою усї сїрники, що зоставались ще і почав їх терти всї разом. Сїрники загорілись, а незабаром зачервоніло і багаттє. Солому палили не всю, а підкладали по віхтику і гріли ся. Соломи на санях було так богато, що Мисак і Гнат обидва нагрілись дуже добре, хоча соломи спалили не більше, як половину. Тепер вони підкладали по маленькому віхтику, аби тілько не переводивсь огонь.

— Пройди, Гнате, та подиви ся, чи покривала з коней не позносило? — заговорив Мисак.

Гнат пішов до коней.

— Де вам не позносило, — у буланого одним тілько ріжком держить ся, — розказував Гнат, поправляючи покривала.

Коні стояли, трусились і позирали инколи скоса на огонь.

— Померзли, мої голубчики, — примовляв Гнат ласкавим голосом, накриваючи коней, а Мисак підкладав солому і піддував іноді.

Яким би дїлом людина не заняла ся, а за роботою час минає хутчій, ніж без жадного дїла, — так і з нашими подорожнїми: вони незабаром запримітили, що почало видніти. Разом з свитанням почала ущухати й завирюха; потихшав вітер і можна вже було бачити округ

себе значно далі, ніж було попереду. Сьвіт, здавало ся, наступав досить хутко і наші подорожні рушили з місця. Проїхавши за вітром з пів години, Гнат угадав місцевість і звернув ся до Мисака:

— Так і є, ми заїхали, пане, в цегольник. І якже воно так вийшло? Се зовсім з другого боку села. Тепер уже я дорогу знайду! — і Гнат жвавійше погнав натомлених коней.

— А се далеко від села? — запитав Мисак.

— Де вам далеко? І двох верстов не буде!

І справді незабаром супроти їх виринули хати, колодязі, а через декілька хвилин вони були вже на вулиці, але в'їздили в село зовсім з другого боку.

— Казав я тобі — держи супроти вітру, — завважив Мисак, — а ти запевнив мене, сам відвертав ся від вітру, от коні і повернули за хвищею.

Як не сумно було у Мисака на душі, а тимчасом щасливий поворот у село не міг не радувати його. Він після того, як погрів ся супроти огню, дріжав усім тілом гірше, ніж до гріття, але-ж не вважаючи і на се почував себе в селі значно краще, ніж у полі, і думав тепер, як зробити йому, щоб вийшло краще, а не гірше: чи їхати до Нестеренка і повідомити, в чім діло, чи послати туди тілько Гната, а самому їхати прямо до дому у Затишок? Розміркувавши про се, він гукнув:

— Поганяй до Нестеренка! Знаєш, де він живе?

— Знаю!

Гнат погнав коней по ріжних вулицях і нарешті спинив ся біля воріт. Першою вибігла з хати Уляна Іванівна, а за нею матушка і дві баби.

— Господи! І що з вами трапилось? — дивлячись на Мисака трівожно запитала Уляна Іванівна.

— Хвища збила нас з дороги. Цілу ніч перебули у полі! — глухо і невиразно відповів Мисак.

— Слава Богу! Хоч вас спасла Цариця небесна, — промовила матушка, — а Нестеренчиха бідна, царство їй небесне, з пів години уже, як віддала Богови душу... І вона і дитинка — обоє загинули!

Матушка почала плакати, а Уляна Іванівна тимчасом хутко збігала в хату, одягла ся, сїла в сані і звеліла Іванови їхати у Зашиток.

— Де-ж се солома ваша? — сїдаючи в сані запитала Уляна Іванівна.

— Попалили, гріли ся, — буркнув Мисак. Він і перемерз дуже і соромно було йому, що не привіз лїкаря, і жаль колов у серце, що загинула молода, здорова ще людина.

Уляна Іванівна не говорила нї слова. Вона бачила, що і чоловік її і Гнат страшенно перемерзли і їм було не до розмови. Під'їхавши до свого дому вона хутко вискочила з саней, гукнула на дїда Омелька, звеліла йому випрягти коні і все зробити, що слїд, а чоловіка і Гната повела у господу.

Пан і візник на-силу повставали з саней і мов не своїми ногами ледви увійшли до прихожої. Уляна Іванівна гукнула на Улиту, в купі з нею роздягла перемерзлих і зараз же почала їх відгрівати. Перш над усе дала обом міцної горілки, уважно оглянула того й другого, звеліла принести снїгу, натерла ним руки і ноги перемерзлим і нарештї поклала обох в ліжка, закутавши того й другого найтеплїйше. Через пів години і пан і візник поснули міцним сном. Уляна Іванівна наглядала за обома, але видимо сон Максима Петровича турбував її, — вона дуже часто підходила до свого чоловіка, прислухаючись, як він дихав, брала його руку і стежила за живчиком. Тому й другому клала під паху тепломір і нарештї післала дїда за вчителем.

Незабаром прийшов учитель. Уляна Іванівна попрохала його з'їздити у місто за лїкарем; той не відмовляв ся і зараз же поїхав.

Коли привезли лїкаря, Гната у Затишку уже не було; він виспав ся добре, смашно пообідав, одяг ся, запріг коней і дужим та здоровим поїхав до попа. Мисака лїкар застав у ліжку, він уже давно не спав і розповідав жінцї деякі подробицї, а тимчасом температура його була значно підвишена і сам він виразно почував себе хворим.

Лікар приїхавши грів ся спершу і розпитував Уляну Іванівну про хорість її чоловіка. Та пояснила і лікар небавом оглянув хорого. Оглядав він його довго, уважно, але-ж вийшовши від слабого, пояснив Уляні Іванівні, що зараз певного сказати не може нічого, що хиба тілько днів через два-три можна буде вгадати, чи у слабого звичайна лихорадка, чи може щось иньше.

— А чи дозволите-ж ви покладатись на вашу ласку, що через день-два навідаєте хорого? — запитала Уляна Іванівна.

— Конче, пані, конче! Я людина майже цілком вільна, бо ще позавчора тілько оселив ся в повіті.

— А де-ж і як знайшов вас наш учитель?

— У повітового вашого лікаря; то мій приятель і товариш по університету і я, поки що, оселив ся у його.

— Так ви-б може і не їхали в місто, а пожили у нас з тиждень? На селі стілько діла задля вас знайдеть ся, що й перелічити не можна!

— З великою охотою! Тим паче, що й мета моя оселитись на селі, задля сього я кинув навіть велике місто.

— Де-ж ви жили до сього часу?

— У Москві.

— Але-ж ви добре говорите по українськи.

— Не дивно, бо я однієї з вами ґубернії, одного повіту навіть, а у Москві прожив через те, що мав думку усовершенствувати свої знання... От бачите і не знаю, як сказати по українськи — усовершенствувати.

— Вивчитесь, се не так важно, а мене дуже цікавлять ваші слова, чи мета, про яку ви сказали менї, і я дозволю собі запитати вас з більшими подробицями. Кажете ви, що думка ваша оселитись в селі, то-б то стати народови в пригоді, але-ж як виникла у вас така думка? Чи через те, що в великих містах багато лікарів і вам жити нї з чого, чи мотиви ваші иньші? Ви простіть мене, що ставляю такі запитання без жадної обережности, — я звикла говорити про все просто, так як воно є, не прикриваючи нїякими чемними формами, особливо в таких серіозних справах.

— Менї дуже приємно відповідати на такі ваші отверті запитання, тим більше, що й сподівав ся на таку розмову з вами, бо приятель мій ознайомив мене трохи і з вами і з вашою діяльністю.

Уляна Іванівна почервоніла трохи і промовила:

— Дивно, що мною цікавлять ся; а проте у приятеля вашого є підстава, бо я нераз уже турбувала його.

— От бачите. Та вже коли на те пішло, то скажу вам більше, — приятель мій так багато писав менї про вас у Москву, що може і се саме немало спричинило ся тому, щоб швидче скласти рішинця кинути нарештї Москву і їхати на село.

— А ви вже давно скінчили університет?

— Пять років назад.

— На чому-ж ви спеціялїзували ся?

— Спершу цілком віддав ся був внутрішнїм хоробам, а коли виникла думка їхати на село, то мусїв з усїма хоробами знайомитись. На селї треба знати все, — так здаєть ся?

— Зовсїм справедливо. Дозвольте-ж менї поставити вам ще таке запитанне: ви учили ся добре, чи так, як звичайно учить ся більшість наших студентів?

Лїкар почервонїв, але відповів:

— Як вам сказати?... З курса на курс переходив що року, маю золоту медалю і три роки працював за границею на кошт уряду.

— Так ви може затримані при університетї?

— Так, панї. Мав приватну доцентуру по жіночим хоробам.

— А тепер же як?

— Порішив кинути і оселитись на селї.

— Ой, добродію, швидко-ж ви кинете село і оселитесь знову у великому містї! Тут не буде вам засобів до життя, то-б то — заробітків, по просту кажучи.

— Се мене, панї, турбує менше над усе. Я маю власний маєток і він менї стане в пригодї.

— Де-ж саме ваш маєток?

— Не дуже далеко від вас.

— Якже прозвище ваше?

— Я називав вам, пані, коли приїхав.

— Простіть, не вслухалась тоді.

— Дмитро Горбацький.

— Горбацький! А, так се ви Дмитро Горбацький! Дуже рада, дуже рада познайомитись з вами, і всї свої запитання беру назад. Я теж багато чула про вас.

Горбацький ввічливо вклонив ся.

— Тепер поставлю вам тілько цїлком звичайні запитання: чого оселились ви у повіті, коли до села вашого і десять верстов немає?

— На звичайне запитанне ваше і відповідь моя буде звичайна: через те, що у мене добудовуєть ся мій будинок на селї і менї нїде жити.

— Чула я, що ви і больницю будуєте?

— Невеличку, правда.

— А село ваше велике?

— Трохи менше, нїж ваше, а проте до півтори тисячі душ буде.

Хорий покликав Уляну Іванівну і вона вийшла з кабінету. Згодом вона розпорядила ся приготовити для лїкаря комнату і Горбацький оселив ся на деякий час у Затишку.

XI.

Минув тиждень і другий, а Горбацький із Затишка не виїздив. Два рази тілько возили його у місто — раз за деякими хатнїми речами, а вдруге за хирурґічними інструментами. Крім хорого Мисака на селї справдї так багато було задля лїкаря дїла, що годї було й думати виїздити у визначений з початку термін. Крім того і для самого Горбацького була цїкава школа, бо Уляна Іванівна так добре знала і людей і їх житте і погляди і звичаї, що Горбацькому багато-б треба попрацювати самому, щоб довідатись про все те, що знав уже він, дякуючи Уляні Іванівнї. Мисачиха з свого боку була дуже рада такому користному гостю і одно тілько засмучувало її, що Максим Петрович

не тілько не видужував, а навпаки — хвороба його робила ся складною, бо одна болїзнь викликала другу і не давала йому спромоги піднятись з ліжка. З початку була у його надзвичайно люта лихорадка, а далї перейшло у поворотний тиф і він тепер лежав, засуджений лїкарем на довгенький час. Після першого тифозного приступу Максим Петрович порішив написати на всякий случай заповіт і зробив се, як подобало, бо тифа переносив він досить важко і бояв ся, щоб за другим або третїм поворотом болїзни не вмерти часом. Маєток свій відписав він, звичайно, своїй дружинї, а про дві тисячі карбованців не згадав нїчого, бо у його підчас хвороби, склала ся про сї грошї иньша думка і він хотїв її виконати, як йому бажало ся.

За сих два тижнї Уляна Іванівна змарнїла трохи, бо майже цїлі ночи висиджувала біля слабого чоловіка, а в день водила лїкаря до слабих селян; прислухалась та приглядалась до того, що говорив або робив лїкар і взагалї сприяла і лїкарю і селянам, бо як не як, а селяне відносились з повагою і повною вірою до лїкаря тілько тодї, коли була і Уляна Іванівна; а коли не було її, то або лїкар, не знаючи добре народнього життя, давав невідповідні поради, або самі хорі крили ся в дечому, або й зовсїм запевняли Горбацького, що вони дужі, не вважаючи на те, що лїкаря посилала до їх сама Уляна Іванівна.

З дня на день Мисачиха між иньшим запевняла ся усе більше тай більше, що Горбацький не тілько добрий лїкар і порядна людина, але й справдї щиро присьвятив і свої знання і бажання на користь темному народови. Його відносини до слабих, медичні поради, розмови з людьми — усе говорило, що про людей він дбав і думав не тілько теоретично, сухо і холодно, а скрізь і в усьому вносив частину своєї душі, частину найкращих своїх бажань. Правда, нераз жахав ся він, спіткавши ся віч на віч з народною темнотою, анті-санїтарними обставинами і убожеством, але жахав ся не того і не на те, щоб швидче утекти від того лиха, не бачити його, а того, що лихови сьому не можна було запомогти тими дрібними заходами і средствами, які мали в своїх руках він, Уляна Іванівна,

о. Миколай і всї ті, що дбали в селї про народні потреби. Дбаннє се було такою незначною краплиною у великому морю темноти та нужди, що тілько острах брав, замісць надії, що море се прояснїє, посьвітлїйшає, що обставини життя народнього поліпшають. Материяльне убожество в ріжних формах, з безкраїми степенями і відтїнками, повіря всякі, непроглядна темнота, пригноблена непевність в надію на краще, покірливість нерозважливій долї — все отсе вкупі жахало Горбацького своєю велетенською прірвою і десятки разів примушувало його глибоко задумуватись не тілько про се одно село, а про ввесь суспільний лад життя. Голова його працювала так, як ще нїколи, і нїщо доси не будило в нїй стілько глибоких, стілько неосяжних дум. Думками своїми подїляв ся він з Уляною Іванівною і з дня на день все більше запевняв ся і дивував ся такій людинї, якою була Уляна Іванівна, з своїм сьвітлим і далеко не малим розумом. Найтруднїйші, найскладнїйші питання вона уміла завсїди обхопити своїм розумом, понаходити до їх можливі стежки запомоги і своєю силою волї, енерґією, щиростю і розумом розбивала безнадїйні думки, будила в душі віру, надію, зміцняла духа, сьміливо вступала в боротьбу з страшною прірвою і вела за собою того, з ким бесїдувала.

— Ви надзвичайна людина! — сказав якось Горбацький Улянї Іванівнї. — Думав я спершу, що вінець слави вашої позолочували зайвим золотом, що дїяльність вашу оцїнювали вище, а тепер бачу і запевняю ся, що вінець ваш не вміють дозолотити, а дїяльности вашої збагнути, — кажу вам, не прибільшуючи, не призолочуючи, а так, як думаю, як переконуюсь.

— Позолотили, добродію, позолотили! Собі я цїну знаю і не криюсь з нею, але дїяльність моя далеко не така, як вам ввижаєть ся. Селу своїому віддала ся я цїлком, то правда, але-ж надзвичайного немає тут нїчого, нїчогісенько! Кождому вільно і легко зробити се. Треба тілько бажати запомогати народови і переконатись в тому, що кожда інтелїґентна людина дуже користна на селї. Я, наприклад, цїлком запевнилась в сьому; бажала і бажаю бути користною народови і роблю се, о скілько дозволяють

менї мої сили, спромога і розуміннє, — яка-ж тут надзвичайність?

— По вашому може і так, але-ж по мойому, зустрінувшись з бездонною прірвою, дїяльність ваша надзвичайна. При всьому мойому щирому бажанню працювати для народу, у мене іноді самі по собі опускають ся руки, падає енерґія, зникає всяка віра в свою дїяльність, бо я бачу, що знати самі тілько лїки, сього на селї менше, ніж мало, знати-ж усе неможливо, а бути індіферентним, заплющувати очи на все те, що оточає тебе навкруги, — немає сили, — мимоволї почуваєш себе безсильним і руки падають, опускають ся.

— Дуже вже багато хочете ви! А я вам скажу — не вмієте ви зробити дверей у хату і не робіть, але до тих же дверей стане у вас умілости вистругати гарний кілочок, — зробіть його, але зробіть до ладу, щоб не було в йому нї сучків, нї горбків, нї рівчаків, щоб не випадав він з дверей, а сидїв кріпко та міцно, — от і зробили ви частку того, чого не здолали зробити цїлком, і разом з тим робота ваша зовсїм не зайва, а навпаки — користна, та ще крім того робота ваша прилучила ся до будови усїєї хати. Я так думаю і так роблю.

— Ваша правда, і на кілочки такі, зроблені вами, я натикаюсь у селї на кождому кроцї і в рїжних сферах, от через те і дивуюсь я вам і називаю надзвичайною людиною, бо не кождий так думає, а головнїйше, не кождий так робить і не кождий здолає робити так. За які небудь два, чи два з половиною тижнї, я, наприклад, успів уже наткнутись на такі наслїдки дїяльности вашої: питаю в одній хатї — хто малював вам такі гарні образи? — Уляна Іванівна розшукала якогось маляра, кажуть менї, і він цїлий рік жив у нас на селї та малював богів. — Де се ви купували такі картини? питаю в другій хатї: — Та се нам Уляна Іванівна, спасибі їй, понавозила з Київа, щоб ми бо-зна чого не купували. — Добре зробили ви, кажу я в одній хатї, що поробили собі такі великі та сьвітлі вікна, а менї знов: — Се Уляна Іванівна нараяла нам, коли розпочали ми будівлю; і не хотїли ми спершу, щоб не сьміялись люде, що у нас панські вікна,

а нарешті зробили таки і тепер самі раді, бо бачимо, що дуже добре і видно і здоровійше в хаті. — Бачу у о. Миколая пару коров доброго плоду, питаю: де се вдало ся вам купити? А він теж: се ми з Уляною Іванівною купили задля всього села на розплід. Питаю про книжки, де беруть їх селяне для читання — у Уляни Іванівни; забалакав про дощове літо, що всюди пошкодило жнивам, а менї відповідають: то правда, але у нас, слава Богу, жнива відбулись добре — Уляна Іванівна наняла нам жатку і ми всї до дощів упорались. Питаю сьогодня людей: куди се і на яку будівлю везете ви дерево — та се, кажуть менї, будемо поширяти школу. Давно-б уже треба було взяти ся за неї, та неспромога була, а се Уляна Іванівна, спасибі їй, визволила нас з біди — сама назбирала на се коштів. А коли додасте до сього — скілько наслухав ся я про лїки від людей, та ще те, що ви самі говорили менї про купівлю землї, огород для школи, пасїку, садівництво, купівлю насїння на посїв, молотїлку придбати хочете, а потім вами-ж таки давно вже добре поставлена і обставлена громадська крамниця на все село; театральні вистави ваші для селян, виписуваннє адвоката на село і певне багато ще дечого, про що і чути не довело ся менї — се все, Уляно, Іванівно, зовсїм не такі прості речі, якими ви їх називаєте, і дїяльність таку виявляти може людина тілько надзвичайна. Не трудно все отсе перелїчити тілько, а коли подумати, що над кождим найменшим дїлом треба було поміркувати, приложити старання і умілість здїйснити його, тоді другого найменння і придумати для вас не можна.

— А вам подобаєть ся таке наймення? — усьміхаючись запитала Уляна Іванівна.

— Чому нї? Та тілько не всїм воно призначене, не всї можуть заслужити його.

— Отже я цїлком певна, що така надзвичайність усїм до лиця, коли тілько вони бажають того. Візьмемо хоча-б і вас: ви будуєте тепер больницю для селян, заводите аптеку, призначаєте себе до сїльського життя, — чи вже-ж ви тілько сим і обмежуєтесь? Правда, нї? — Оттак і кождий. І побачите, що самі ви зробите не тілько все те, що

ви наїчили зараз, а певне в пятеро, в десятеро більше! Не зрадьте тілько своїм думкам та щирим бажанням запомагати народови. Коли подумаєте ви над всім тим, що ставите менї в заслугу, то побачите, що все те зовсім не трудні і не складні речі, і зробите все таки більше, хоч і як се трудно. Слїд тілько розпочате дїло доводити до кінця, а не до половини, слїд тілько робити, а не думати; а село тим і відріжняєть ся від великого міста, що там треба думати тай думати, а на селї робити тай робити.

Щоденні розмови про сїльське народнє життє підбодрювали Горбацького все більше тай більше. Думки його менше вже залазили в глибоку безодню і значно швидче розшукували стежки запомоги в тому або иньшому з'явищу; програма дїяльности на селї усе яснїйшала і потроху вкладала ся в рамки можливости. Відміни в собі спостеріг сам Горбацький, але все отсе приписував вихованню Уляни Іванівни і з такою повагою та пошаною відносив ся до неї, що здавало ся йому, нїкого ще так щиро, так глибоко не поважав він на свойому віку. Уляна Іванівна користувалась такими відносинами до неї і досить тактовно та уміло укріпляла Горбацького в його думках, шкодувала тілько, що не могла вдїляти на се більшого часу, бо чоловік її не видужував, робив ся що далї вередливим, нервово роздратованим і тілько вона одна уміла заспокоїти та прислужитись йому так, як він того бажав, а через те днї і ночи мусїла вона не покидати слабого, а відривала тілько деяку годину на бесїди з Горбацьким, або проводила його на село.

Щире одушевленнє лїкаря не проходило без впливу і на саму Уляну Іванівну. Стежачи за Горбацьким та розмовляючи з ним, вона бачила, що дїяльність молодого, розумного та енерґічного лїкаря була непомірно користнїйша, нїж всїх тих співробітників, що оточали її до сього часу. То все були слухняні виконавцї-співробітники — тай годї, а Горбацький був дїйсне співробітник. Ширша його осьвіта і більший розум, нїж у співробітників-виконавців, будили в Улянї Іванівнї не тілько звичайну енерґію до реального дїла на селї, а й розворушували в нїй дїяльність ширшу, а саме — дїяльність розумову. В бесї-

дах з осьвіченим і начитаним Горбацьким вона багато дечому учила ся тому, що розуміла ранійше тілько елємен-тарно, вузько, темно і неясно, а в розмовах з ним питання такі ставились повно, осьвічувались і розглядались з усіх боків. Горбацький досить докладно і ясно намалював їй не одну картину економічного життя европейських держав, провадив у своїх лекциях порівнання економічного устрою, порівнання осьвіти, культури наций і багато дечого такого, про що Уляна Іванівна не чула ні в ґімназиї, ні від своїх співробітників-виконавців. Декілька тижнів такої розмови з лїкарем поширили її погляди, зацїкавили такими книж-ками, про істнування яких вона і не чула навіть, — а все вкупі мимоволї пробудило в нїй до Горбацького не тілько пошану та повагу, а ще й симпатию з якимись особливими відтінками, яких не було у неї до решти своїх знайомих. В сферї близьких до себе людей вона доси завсїди почувала себе більше розвиненою і всїх прихиляла своїй волї, в особі-ж Горбацького — навпаки — зустріла лю-дину, в якій визнавала поважність в усїх серіозних пи-таннях, і хоч не признавала ся про се нїкому, але сама перед собою почувала се ясно і склоняла перед ним свою, незвиклу до покірливости, волю. А раз трапив ся ще й такий випадок, що Уляна Іванівна думала про Горбацького цїлий вечір і навіть говорила про його з своїм чоловіком. Трапилось се так: після трьох тижнів життя в Затишку, Горбацькому треба було з'їздити в місто за хирурґічними струментами. Се було над вечір. Дїд Омелько запріг коня і під'їхав до ґанку. Горбацький одяг ся і пішов до при-хожої. Уляна Іванівна вийшла за ним з сьвічкою в руках. Коли Горбацький зовсїм уже приладив ся виходити, то попрощав ся з Уляною Іванівною ще раз і несподївано для неї поцїлував її руку. Поцїлунок руки мав характер звичайности, ласкавости, вихованости — не більше, але-ж Уляна Іванівна не звикла до такого етикету і поцїлунок вогнем запалив її щоки. Горбацький уже від'їхав був і від дому, а вона ще стояла в прихожій з сьвічкою в руцї і не могла заспокоїтись. Подумавши гарненько про сей випадок та про свою незвичку до поцїлунків у руку, вона того-ж вечера розказала про се свойому чоловікови і пере-

казала йому навіть всі ті вражіння, які пережила вона після такої несподіванки. Мисак спокійно вислухав свою жінку і завважив, що Горбацький, певна річ, польського виховання, бо у Поляків звичай сей дуже розвинений.

Коли Горбацький повернув ся другого дня з міста, то, здоровкаючись з Уляною Іванівною, знову повторив свій звичайний поцїлунок, але й на сей раз викликав у пані Мисачихи густий румянець. Уляна Іванівна ні того, ні сього разу не сказала Горбацькому нїчого, але задумала ся знову. Розміркувавши гарненько, вона поклала собі, що поцїлунки ті були не зовсїм ознакою польського виховання, бо їх же не було ранійше, а з'явили ся тілько після трох тижнїв. Додумавшись до такого виводу, вона вже не сказала про се чоловікови нїчого, щоб часом не потурбувати його якими небудь шкідливими для його думками і разом з тим роздумувала, чи заборонити Горбацькому отакі поцїлунки, чи не звертати на них уваги, не придавати жадного значіння? Декілька разів на день спадало їй на думку таке питаннє і вона порішила собі не говорити нїчого. Поцїлунки такі, гадала вона собі, шкоди не роблять і не зроблять нїкому, а сказати собі, що вони для неї образливі або неприємні, вона не могла, бо таки почувала, що виходило навпаки. Два поцїлунки Горбацького зробили на неї такий вплив, що нїби-б то її повага збільшилась трохи, що сама вона нїби підросла трохи в своїх очах і воля, що склонялась перед осьвітою та розумом Горбацького, нїби випростувалась потроху і ставала міцнїйшою.

Так і велось аж цїлий тиждень. Нарештї Горбацький заявив Улянї Іванівнї, що вже час їхати йому у місто і почав збиратись. Пані Мисачиха не затримувала його, але в душі не хотїлось їй, щоби покидав він Затишок. Правда, Горбацький за місяць багато вже дечого доброго зробив на селї і підтримав її чоловіка, бо Максим Петрович почав уже після тифу поправлятись, писав навіть листи до свого приятеля в Харків, а все-ж не шкода була-б, коли-б Горбацький іще пожив якийсь там тиждень, або два. Особливо турбувало Уляну Іванівну те, що чоловік її хоч з тифу і викрутив ся і почав видужувати, але-ж у його почали пухнути ноги.

Уляна Іванівна поговорила про се з чоловіком, але він сказав, що ноги його не турбують, а коли-б уже зробилось погано, то можна послати за Горбацьким, а затримувати його нїяково.

На сьому погодились; подякували лїкареви за його ласку, розпитались, що робити з ногами, коли розпухатимуть більше, і нарештї розпрощались.

Горбацький побажав хорому найшвидче видужати, а Уляну Іванівну на всякий случай застеріг, що Максиму Петровичу не зовсїм добре, що пухлі ноги — не що иньше, як початок водянки і, після всїх хвороб, що перенїс Мисак, трудно сподївативсь, щоб переміг він і останню.

Уляна Іванівна дуже стурбувалась, але Горбацький заспокоював її, що він тілько застерігає її, звертає її пильну увагу, що може і не трапить ся такої біди, і нарештї дав слово навідуватись на тиждень раз, а коли можна буде, то й два рази.

Коли Уляна Іванівна вийшла за Горбацьким до прихожої і пригадались їй поцїлунки його, лице її спалахнуло, серце почало битись трохи дужче, але вона не показувала виду.

Коли-ж Горбацький подав їй на прощанне руку і пильно подивив ся у її очи, вона смутилась і почервонїла ще дужче. Лїкар не випускав її руки з своєї, теж, видимо, хвилював ся і вагав ся у своїх думках.

— Ну, дай вам Боже усього найкращого! — твердо промовив Горбацький і прихилившись до Уляни Іванівни, поцїлував її в губи. Він зробив се сьміливо, хутко і зараз же вийшов на ґанок, а Уляна Іванівна пішла до своєї комнати. Поцїлунок в губи затуманив їй очи. Вона увійшла в свою комнату саморушно, несьвідомо і коли сьвічка зачепилась за щось і упала з її рук до долу, тодї тілько вона отямилась трохи і сївши на своє глибоке крісло, замислилась. Що дїялось з нею, вона сама не розуміла. Чула тілько, що серце її товкло ся, щоки горіли, як полумя, а поза шкурою ходив мороз. Більш за все хвилювало її те, що губи її відповіли на поцїлунок. Вона не хотїла, не бажала того; губи її ледви поворухнулись, але все-ж таки поворухнулись...

XII.

Слова Горбацького справдились. На проводи після паски Максим Петрович побажав своїм приятелям довгого віку, а самого його прохав поховати у Затишку межи двома тополями.

На Мисакові похорони посходились всі ті, що зовсім недавно ще були і на його весіллю. Приїхав також і лікар Горбацький. Деякі селяне плакали, але видно було, що співчуття їх стосувало ся більше до Уляни Іванівни, ніж до покійника. Мисачиха була спокійна, мовчазна, строго-холодна і мала нахмурені брови. Голос її був здавлений і трохи різкий, коли віддавала ріжні прикази та робила розпорядки. Сліз на її очах не бачив нїхто.

Коли відбулись похорони, Уляна Іванівна в протязї кількох днів нїкуди не виходила з Затишку і нїкого не пускала до себе. Думали всї, що вона була слаба, а в дійсности причини були зовсім иньші, — дїд Омелько перевернув в її душі все і отруїв її спокій. Другого дня після похорону Максима Петровича увійшов до їдальні старий Омелько і звернувшись до Уляни Іванівни, промовив схвильованим голосом:

— Уляно Іванівно! Я маю до вас дїло, — хочу перебалакати з вами на самотї.

— Добре, говори! — відповіла пані.

— До їдальні може увійти Улита і пошкодить менї...

Уляна Іванівна мовчки встала з свого місця, замкнула двері і повторила:

— Говори, дїду!

Старий з кождою хвилиною хвилював ся все більше тай більше і нарештї почав:

— Пані! Коли ще були ви панночкою і не бачили Максима Петровича у вічи, так ще тодї сказав я йому, що сам Господь, кажу, призначив вам дружиною Уляну Іванівну; так казав я тодї, чує моя душа і серце, і щасливий був я, коли стрівав вас з хлїбом та з сіллю у отсїй господї...

Дїд спинив ся; голос його так тремтїв, що він не міг говорити. Уляна Іванівна сидїла і мовчала, але-ж

душа її прочувала щось недобре, неприємне, цілком несподіване і руки її холонули.

— Уляно Іванівно! — заговорив дід знову, — я бачив, на свої власні очи бачив, як лікар Горбацький цілував ваші руки!... Я бачив, як і ви цілувались, прощались з ним... Я все сказав покійному панови, я любив його, дужше любив, ніж ви любили його... Соромно вам, Уляно Іванівно! Рід ваш таким не був ніколи... Я не казав і не скажу про се нікому... Коли-ж ви, борони вас Боже, вийдете за Горбацького замуж, так тоді помщу ся за покійника! Сам загину, а помщу ся! Знати-ме про се усе село! Старому Омелькови, пані, повірять усі!... Нехай знають тоді, чия правда, а чия кривда! Не ждав я на се, не сподівав ся!...

Дід Омелько не говорив, а вигукував кожду свою фразу; на йому трясло ся тіло, з очей капали одна за другою гіркі, буйні сльози; він був глибоко зворушений.

Уляна Іванівна не відповідала жадного слова; вона сиділа мов та статуя мармурова, у неї не ворушило ся ніщо; здавало ся, що навіть дихати перестала вона.

— Уже я все сказав! — закінчив дід свою промову і вийшов з комнати.

Уляна Іванівна сиділа і не ворушилась. Не швидко підвелась вона з свого місця і пішла до почивальні. Увесь день не виходила тоді вона з своєї комнати і навіть не обідала. Слова старого Омелька були — суща правда. Горбацький задля неї був любий, але-ж гадала вона, що не відає про се ніхто, крім їх двох. Ніде, ні перед ким і ні в чому не показувала вона знаку; не видавала себе ні словом, ні рухом, ні поглядом, але-ж найбільша тайна — поцілунок — не сховалась, знайшов ся сьвідок; та ще який, та ще хто сьвідчив про се? — дід Омелько! — Ота правдива, добра, чесна людина. Старого знала вона з самого малечку за найсимпатичнійшу людину. Розповідав їй про діда і покійний Максим Петрович, він розказував їй усе те, що говорив йому колись старий Омелько про свої прочування. Памятаючи дідові слова, яким щирим, вірним та симпатичним здавав ся він завсіди Уляні Іванівні! Та він і тепер, і зараз залишив ся таким самим:

гнів та грозьба його — було не що иньше, як щирість та любов до Максима Петровича. Погрози дїдові молоду вдову не лякали; усї його слова байдужні були для неї, та не байдужний був сам факт, про який довідав ся і Максим Петрович. Прощав ся дїд з покійним за два днї перед смертю, але чому-ж не сказав їй Максим Петрович про сей випадок, не натякнув навіть? Думати, що дїдови не поняв він віри, — о, нї, так думати не можна! Не в такий час було се сказано, не такою людиною, щоб можна було не повірити. І як умудрив ся він, Омелько, побачити оті поцїлунки? Уляна Іванівна пішла в прихожу і роздивила ся. Побачити було зовсїм не трудно, та ще коли в прихожій була сьвічка. Скляні двері та двоє вікон поруч з ними, що виходили на ґанок, біля якого стояли запряжені конї, виразно говорили, що можна було бачити все, все! І як сама вона не обереглась тодї, не додивилась, не звернула уваги? Як не як, а Уляна Іванівна почувала себе пригнобленою, збезславленою, — тайна її, найважнїйша тайна — була не тайною. Що-ж робити їй? Не поясняти-ж дїдови, що то була ввічливість, що знає про се і сам Максим Петрович, що то зовсїм не зрада, зовсїм не ознака того, що Максима Петровича вона не любила, та нарешті вона і сама собі найлїпший сьвідок, що Максима Петровича любила, поважала; не кривила в душі своїй супроти нього нї на єдине зерно. Нї разу і найменша думка не спадала їй в голову зрадити своїому чоловікови, проміняти його на иньшого. Знає про се її власна совість, знає сам Горбацький, але дивно, через що наважив ся він поцїлувати її в губи? Через що її власні губи мимоволї поворухнулись тодї, відповідали? Горбацький подобав ся їй, се правда, але приводу до поцїлунків у неї не було нї в чому, нїде, нї разу.

Майже цїлий тиждень не виходила вона з дому і відпочиваючи після великої фізичної та душевної втоми, розмірковувала разом з тим і про свої відносини до Горбацького, та скілько не думала вона, а факт поцїлунків залишав ся фактом і знищити його не було нї сили, нї спромоги.

Обміркувала Уляна Іванівна і про те, як жити і що робити їй далі? Те, що залишала ся вона вдовою, не турбувало і не лякало її, бо вона не встигла ще й призвичаїтись до нового свого життя, тим паче, що й само життє нове нїчого навкруги не поновило, хиба тілько те, що жила вона тепер не в своїому рідному будинку, а в Затишку, що залишила ся вдовою і що дїд Омелько порушив її душевний спокій, примішавши до її нудьги, до щирого, глибокого жалю за втраченою, доброю, сердечною дружиною, ще й добру міру каяття у небувалих гріхах, допущених може і самим Максимом Петровичем в такий небажаний час — в останнї днї його життя. Отсе були найтяжші, найсумнїйші, найнебажанїйші новини останнїх пяти місяцїв нового життя.

Уляна Іванівна виробила собі деякі пляни і, вважаючи Горбацького за людину розумну і дотепну, поклала порадитись з ним про свої пляни і вже тоді розпочинати їх здїйснення. Вона написала до Горбацького лист, звелїла дїдови відвезти його до лїкаря, а сама пішла на село до попа. Се був її перший вихід із Затишка після похорону Максима Петровича.

О. Миколай і Маруся Павлівна щиро та радісно зустріли Уляну Іванівну і першим чином запитали, через що вона цїлїсенький тиждень сама нїкуди не виходила і до себе нїкого не пускала?

— Та так! Не хотїлось менї нїкого бачити і нї з ким говорити, — коротко відповідала Мисачиха.

— Що-ж ви тепер будете робити? — запитала матушка.

— Те, що й ранїйше, — відповіла вдова.

— Не про те слїд питати і не про те говорити з Уляною Іванівною, — вмішав ся о. Миколай, — а он про те, що пані наша не встигла ще навіть призвичаїти нї себе, нї нас до слова п а н ї, як уже і овдовіла. Се дуже недобре, коли б знав таке, то краще-б і не сватав вас.

— А хиба-ж ви винноватї? — промовила Мисачиха.

— Та воно звісно, що не я, а все таки шкода, та ще й яка шкода! Краще-б було підождати Горбацького, — він такий здоровий, молодий, огрядний... Ви за се не сердь-

тесь, Уляно Іванівно, я так собі, по щирости, кажу те, що думаю, що спало на думку ще тоді, коли вперше побачив я Горбацького.

Уляна Іванівна злегенька почервоніла і не сказала нїчого.

— Горбацький був позавчора у нас, — заговорила матушка, — хотів побачитись з вами, та ми не пораяли йому, сказали, що ви його не приймете; чи справедливо порішили ми, чи нї?

— А вже-ж справедливо, — відповіла Уляна Іванівна, хоч тут же почула в своїй душі, що їй приємно було-б зустрінути ся з Горбацьким і поговорити з ним. — А чого приїздив він? — запитала Мисачиха.

— Навідував ся до деяких слабих, обідав у нас, багато про вас розпитував.

Мисачиха знову почервоніла трохи:

— Що-ж його так цїкавило? — запитала вона.

— Та говорили про всячину, а зацїкавив ся він найбільше тим, як відбувало ся у нас ваше сватанне з Максимом Петровичем. Ми розказували йому про все.

— Що-ж говорив він про наше сватанне?

— Та так собі... Нїчого особливого, — смутившись трохи відповіла матушка.

— А все-ж таки? — допитувалась Мисачиха, — не думаю-ж я, щоб говорив він щось погане, або мали ви рацію скривати ся від мене.

— Та що вже тут викручуватись, — завважив о. Миколай, — сказав він просто: навряд, каже, щоб Уляна Іванівна була закохана в сього чоловіка, щоб він подобав ся їй.

— Він так сказав? — стримуючи голос запитала Уляна Іванівна.

— Так... Але-ж я думаю...

— Що ви думаєте?

— Що може він і правий, або не зовсїм не правий...

— Я, значить, виходила за його замуж так собі, зза „нїчого робить“, або-ж зацїкавилась його Затишком? — Так виходить по вашому, чи нї?

Отець Миколай почервонїв.

— Ні, ні! Я сього не кажу, не думаю.

— А через що-ж я згодилась вийти за його замуж?

Піп мовчав.

— Не додумались до сього часу!... А ви що скажете? — звернулась вона до Марусі Павлівни.

— Бог його сьвятий знає! Я про се зовсім нічого не думала.

— А ви, о. Миколай, уже додумались?

О. Миколай внять таки мовчав.

— Хороші у вас думки про мене!

У хату увійшов учитель і перервав розмову. Уляна Іванівна посиділа трохи і почала прощатись.

— Ви сердитесь на нас? — запитав о. Миколай.

— І не думаю, — сухо відповіла Уляна Іванівна і пішла на село до деяких селян.

Коли від попа пішов і учитель, так батюшка з матушкою зараз же почали обговорювати межи собою свою нетактовність, а може і несправедливість навіть, що так отверто переказали Уляні Іванівні не тілько думки Горбацького, а по части й свої власні про відносини Мисачихи до свого чоловіка, не маючи на те жадних підстав. Батюшка та матушка каяли ся за таку свою необачність, але-ж було каяттє, та не було вороття і вони поклали, що вже ніколи більше не зачеплять розмови про се ні єдиним словом.

Уляна Іванівна, вийшовши від попа, теж думала про сю саму тему. Більше за все вразило її те, що Горбацький дозволив собі висловити про неї таку-ж думку. Той самий Дмитро Горбацький, який дуже добре знав, що думка його брехлива, — знав, і все-ж таки висловив ся, або вірнійше зневажив, навмисне зневажив і її саму і щирі та правдиві почуття її. Через що-ж се так? Невже через те тілько, що вона дозволила йому два рази поцілувати її руки, а один раз мимоволі, цілком несподівано ворухнулись її губи в відповідь на його занадто сьміливий поцілунок? Невже-ж гадає він собі, що сим уже забрав моє серце, коханнє, почуттє, зробив з мене прихильницю, рабу краси його? О, пане Горбацький, помиляєтесь ви! Уляна Іванівна не з тих жінок, що дістають ся чоловікам за таку

дешеву ціну! Уляна Іванівна нікому не дозволить так зневажливо висловлювати свої думки про її почуття, не запевнившись добре, або й навпаки — запевнившись в супротилежности таким думкам! Побачимо, поговоримо!...

Уляна Іванівна надійшла до потрібної їй хати і повернула в ворота. Господарі і вся сімя селян радо зустрінула Уляну Іванівну, сердешно привитала її і почала розповідати про все те, що трапило ся в сім'ї та господарстві за той час, як не заходила вона до їх у господу. Вияснилось, що у їх і корова отелились і дві квочки ранніх курчат вивели; у однієї дівчинки був кашель, у другої лихорадка, у хлопчика нарвало палець, а старому пригода трапилась: розрубав собі сокирою чобота і так дуже, що трохи-трохи не відрубав великого пальця на лівій нозі. Уляна Іванівна уважно вислухувала всі новини, а дещо й сама випитувала, нарешті зоставила хлопцям книжки і пішла. Сільська хата з її невеличкими та мізерними інтересами так оживила і так заспокоїла Мисачиху, що в другій хаті опинилась вона уже в такому настрою, в якому завсіди звикли бачити її селяне.

Обходивши декілька хат, Мисачиха пішла до дому, а над вечір повернув ся і дід Омелько укупі з лікарем Дмитром Горбацьким.

Уляна Іванівна була в саду і Горбацький при дідови поцілував її руку. Омелько зробив такий вигляд, ніби не добачав нічого і, здавалось, не звертав жадної уваги.

Уляна Іванівна запросила Горбацького до комнати, а Улиті звеліла подавати самовара.

Коли обоє вони увійшли до кабінету, першим заговорив Горбацький:

— Сими днями був я у о. Миколая і дуже хотіло ся менї побачитись з вами...

— Знаю, менї сказали про се; чула також, що ви дозволили собі у господі о. Миколая висловитись про мене, що я вийшла замуж за Максима Петровича, не кохаючи його... Посилаючи до вас записку, я ще про се не відала, а через те має вона зовсім иньший зміст, ніж початок нашої розмови.

— Розумію, але чому-ж і про се не побалакати нам? Те, що сказав я у о. Миколая, здаєть ся, або вірнійше здавало ся менї правдою! — дивлячи ся в очи промовив Горбацький.

— А я вам скажу, добродію: неправда і неправда! — теж дивлячись йому в очи відповіла Уляна Іванівна і додала: — Тим більш неправда, що ви знали про се краще, ніж піп та матушка.

Горбацький смутив ся і дивлячись на кінчики своїх пальців видимо вишукував у думках способів виправдування, а Мисачиха тимчасом говорила далі:

— Порядні люде так не роблять, а ще особливо з жінками. Кождий серіозний мужчина, коли-б і знав навіть, що чиясь жінка не кохає чоловіка свого, то й тоді не сказав би тієї правди ні другам його, ні другам її, тієї жінки, а ви зробили навпаки, з усіх боків навпаки, а через те я дозволяю думати собі, що ви, добродію, не поважаєте жінок взагалі, а мене особливо.

— Уляно Іванівно! Ви занадто жорстокі і несправедливі. З висловленими думками вашими я не згоден, маючи до того деякі докази своєї правоти.

— Що ви, добродію, хочете менї сим сказати?

— Хочу сказати, що при найстрогшому осудї, я навіть по совісти говорив не зовсім неправду.

— Не зовсім, то правда ваша, але-ж віддаючи перевагу чистій правдї, вам тоді слід було так пояснити і у о. Миколая, то-б то сказати йому, що на підставі того-то, я думаю, хоч і не зовсім по правдї, що Уляна Іванівна не кохала і не кохає свого чоловіка, а ви сказали не так, а просто зробили загальний, несправедливий вивід. Такий ваш вивід показує менї, що думаєте ви про мене ще більше, ніж говорили у попа: чи не рисковано се часом з вашого боку? Ви може встигли вже запевнити себе, що Уляна Іванівна так уже закохала ся в вас, що можна з нею робити все, можна навіть висловлювати про неї видиму неправду... Але-ж ви помиляєтесь, добродію! Ви не зрозуміли мене, або зрозуміли занадто поверхово. Ви подобаєтесь менї, се правда, се зрозуміла я виразно, але з сього зовсім не виходить, що не любила я свого чоловіка, що

могла-б зрадити йому коли небудь, о, нї, далеко нї! Ви подобаєтесь менї не через те, що ви людина молода, вродлива і розумна, а через те, що думки ваші відповідають моїм думкам, через те, що присьвятили ви себе народови, який так дуже бідкаєть ся в добродіях Горбацьких, але-ж разом з сим занотуйте ви собі на віки-віків, що любов моя, моє коханнє дуже і дуже не дешеве! Те, що менї двайцять чотири роки, знову таки не сьвідчить, що я зостарілась і рада була вийти замуж за старого чоловіка, аби тілько вийти, о, нї, добродію! Запевняю вас, що коли-б я захотїла бути панею не Мисачихою, а якоюсь иньшою, такою, наприклад, як бачили ви в блискучих московських аристократичних салях, то вірте менї, що не тілько Максиму Петровичу не вдало ся-б дати менї свого прізвища, а й для першого вас була-б я недосяжна. Ви думаєте, що я не знаю, або не вмію цінити краси своєї, або ціню її занадто високо? Нї, добродію, я ціню її по вартости, але-ж удруге кажу вам, що коли-б ганяла ся я за розкошами, за богатством, або високими титулами, то не вважаючи на те, що я попівна, я-б уже давно була або княгинею, або ґрафинею, або принаймнї мала в своїх руках сотки тисячів грошей. В сьому, добродію, ви можете запевнитись у вашого сусїда і родича, богатого дїдича Н—на, він певне не одурить вас, а скаже правду; та тілько титулів і богатства менї не треба, я завсїди бажала мати собі дружиною таку людину, щоб її душа зливала ся з моєю душею і доповняла мене не хибами, а добрими сторонами, — розумієте?

Горбацький підвів ся з свого місця, вклонив ся і промовив:

— Менї лишаєть ся вийти з вашої господи.

— Через що?

— Я так розумію вашу промову.

— Шкода, що не звикли ви говорити по правдї, по совісти, що любите затирати вину свою прощаннєм з людьми.

— Вина моя зовсїм не така, щоб так карати за неї.

— А на мій погляд дуже велика: ви, на підставі одного, сьміливого з вашого боку поцїлунку, вирекли свій осуд усїй моїй гідности, ви зробили вивод, що я не кохала

свого чоловіка і значить, легко могла зраджувати його. Хто я після такого осуду?... Але, кинемо сю розмову. Затримувати вас я не сьмію і не можу, радила-б тілько вам їхати напившись чаю; я не бажала-б несподіваним виїздом вашим давати тему для балачок своїм наймитам; вони до сього дуже чуткі.

Горбацький сів і опустив голову. Уляна Іванівна гукнула, щоб подавали самовара і знову звернула ся до лїкаря:

— Вам неприємно слухати моє правдиве обвиновачуваннє, але-ж пане Горбацький, менї не так і не таке говорили, тай то слухала я, не перебиваючи і не встаючи з місця. І говорили менї не рівні зо мною по розумінню, а дїд Омелько дорікав менї з своєї точки погляду.

— Здаєть ся, я теж не дозволяв собі перебивати вас.

— Правда, але-ж ви зробили більше, нїж перебити мене, ви хотїли з призирством вийти з моєї господи, не подавши менї руки; так, чи нї?

Лїкар мовчав.

— Ви згоджуєтесь? Дуже добре! Я бачу, що ви хоч тут не покривили душею; але на мою думку так поводитись не можна, таке поводженнє недостойне вас. Оборонятись ви маєте такі самі засоби, як і я; так от і обороняйтесь: говоріть менї, доказуйте, що я не права, доказуйте яким хочете тоном і наперед запевняю вас, що я вислухаю все і не зроблю того, що хотїли зробити ви. Застерігаю вас тілько, щоб ви не викручувались, а виправдувались, бо всякий зворот від правди я спостережу і немилосерно віддячу ся вам за його. Прошу!

— Уляно Іванівно, я винюсь! Говорю вам по правдї, по совісти, але киньмо сю тему! Обіцяю вам, що нїколи більше не дозволю собі таких необачних, необережних вчинків. Я розумію, цїлком розумію образу вашу, але-ж киньмо про се! Говоріть про що хочете: про дїда Омелька, або що, але не дорікайте мене! Ще раз кажу вам, що я виню ся і розумом, і душею, і совістею.

Таке безумовне признаннє вини з боку Горбацького раптом припинило схвильовану Мисачиху і вона не знала,

що говорити далі. Горбацький зрозумів її становище і запитав тихим, покірливим голосом:

— Більш над усе прохав би вас пояснити менї: чи за провину мою на віки розгнівали ся ви на мене, чи і на помилуваннє сподіватись не можна?

— Можна, але не швидко! — цілком серіозно, але тихо відповіла Уляна Іванівна.

Горбацький похнюпив ся.

— Коли кинути, то й кинути! — роздумуючи, нїби сама до себе промовила Мисачиха і дивлячись на Горбацького, додала уже спокійним і рівним голосом: — Я потурбувала вас по дуже важному для мене дїлу і вдаю ся до вас за щирою порадою: поклала я собі їхати за границю на медичні курси, але спиняє мене от що: перше — після курсів я хочу та і повинна держати іспит в Росиї; треба, значить, вивчити латинську мову, а я її зовсїм не знаю; друге — мушу докладно поновити практику мови французькоі і третє, найголовнїйше — хочу продати свій будинок на селї. Коли можете, запоможіть менї в сих дїлах своєю доброю порадою.

— Простїть мене, Уляно Іванівно, але я мушу сказати: я сподївав ся, покладав надію, що ви не виїдете з села, що знайомство наше — відміни життя вашого...

— Нї, нї, пане Горбацький! — перебила Мисачиха. — Я розумію вашу думку, але рішинець мій безповоротний; постанов своїх я не зрікаюсь нїколи. — Слова промовлені були твердо, енерґічно і сперечатись не приходило ся.

Горбацький зрозумів се дуже добре, а через те мусїв відповідати на ранїйше поставлене запитаннє:

— На будинок ваш покупець у мене є хоч зараз, а про решту порадимось.

— От і спасибі вам! А мене найбільше турбувало іменно те — кому і як продати менї свій будинок?

— Покупця пришлю я вам завтра. Скілько там у вас ґрунту?

— Дві десятини; хороший сад, досить добрий будинок, комора, повітки і иньше.

— За скілько ви думаєте продати?

— Не менше як за 700 карбованців.

— На мою думку се мало. Ваше дворище і сад оглядав я назад тому з місяць буде, хотів ще тоді запитати вас, чи не маєте думки продати; але не наважив ся... Ґрунт ваш, на мою думку, стоїть не менше як 800—900 карбованців.

— А через що цікавились ви моїм ґрунтом назад тому з місяць?

— Такий саме, не дуже великий ґрунт, бажає купити один мій знакомий.

— Дозвольте запитати, хто він?

— А хиба вам не однаково?

— А вже-ж не однаково! Покупець той оселить ся-ж не в Москві, купивши мого ґрунта, а на селї?

— Можу запевнити вас, що нїякої шкоди не зробить; і нїякої, і нї з якого боку. Досить з вас такої рекомендації?

— Досить; далї допитуватись не буду. Тепер порадимось про иньші речі. Кого-б пораяли ви менї за вчителя мови латинської? Про мову французьку я не турбуюсь, бо маю на метї свою подругу.

— Що до вчителя мови латинської, то для вас однаково, хто буде, чи й тут потрібний вибір?

— Нї, над сим думати нїчого: порайте кого хочете, аби тілько знав мову і вмів керувати вченнєм.

— Тодї я сам до ваших послуг. Мову латинську я знаю досить добре; а коли-б треба було, то й французьку; я знаю її краще, ніж українську.

Уляна Іванівна почервонїла і зразу не відповідала.

— Не затрудняйтесь! Ваші знання мови французької я можу, коли потрібно буде, провіряти на тиждень раз, або два, а вченням мові латинській беру ся керувати, або вірнїйше задавати вам лєкциї, сподіваючись, що ви і без учителя учити-мете ся її добре.

Уляна Іванівна подала Горбацькому руку і подякувала йому.

— Я завтра-ж добуду потрібних книжок і заїду до вас за першою лєкциєю. Гаразд?

— З великою охотою!

Мисачиха ще раз подякувала Горбацькому і вже цілком спокійним та добродушним голосом почала розмову про иньші речі і між иньшим розповіла лїкареви про те, що говорив їй дїд Омелько. Останнє Горбацький прослухав дуже уважно і запитав:

— Так ви може через те і з села втїкати хочете, щоб часом дїд Омелько не помстив ся на вас?

Мисачиха серіозно подивила ся на лїкаря і відповіла:

— Ви жартуєте, чи говорите про те, що думаєте?

— Жартую, пані, жартую! Але-ж бачучи, що вас сей факт турбує все таки, маю спромогу цілком заспокоїти вас.

— Чим? Як? — здивовано запитала Уляна Іванівна.

Горбацький достав з кишені розпочатого листа, загорнув його у білий папір, подав Мисачисї і промовив:

— Візьміть, але перечитайте тодї, коли я виїду з Затишка, — згодні?

Уляна Іванівна кивнула головою і взявши від лїкаря листа, заховала його у кишеню, не позирнувши навіть.

Коли Горбацький виїхав, Уляна Іванівна перейшла до кабінету свого чоловіка, виняла з кишені листа і може з чверть години ходила з ним по хатї, не дивлячись і не читаючи, та все намагалась відгадати, що таке могло бути в тому листї, щоб заспокоїло її? Багато пробігло в її думках ріжних здогадів, але закінчилось тим, що вона підійшла до стола і розгорнула лист. Конверт був без напису. Коли-ж виняла вона з його аркушик паперу, то здивувалась: лист писаний був рукою Максима Петровича і мав такий зміст:

„Високоповажний Дмитро Федорович! Розумом, душею і серцем чую я і глибоко вірю, що люба дружина моя подобаєть ся вам; так само подобаєтесь ви і їй. За се не обвиновачую я нї її, нї вас. Кажу вам се по щирости, по правдї, але з такою-ж самою щирістю благаю вас виїхати з нашого Затишка, поки ще я живий. Те, що я умру, і дуже швидко, я розумію дуже добре, але бажалось би менї умерти цілком спокійно, без нерозумних ревнощів, без тих душевних турбот, які сильнїйші розуму. Коли по смерти моїй подружитесь ви — благословляю вас від серця, бо кращої дружини для любої Улясї моєї я не

бажав би. Ви обоє достойні, але ще раз прохаю вас уволити не злу мою волю.“

Далі виразно написаний був підпис і дата того самого дня, коли Горбацький виїхав був із Затишка. Уляна Іванівна ще раз перечитала листа, спинялась на окремих виразах, думала над ними, нарешті поцілувала папір і з очей її покотились сльози.

Давним-давно минула північ, а Мисачиха все сиділа в кабінеті покійного свого чоловіка і щось думала.

XIII.

Коли Уляна Іванівна заїхала другого дня до Горбацького, то він був певний, що після відомого листа вона відмінить свою постанову, цілком простить йому усі його гріхи і все піде по бажаній для його стежці, але-ж то була його помилка. Уляна Іванівна заїхала до його за латинськими учебниками, зразу повела саму тільки офіціяльну бесіду, прохала задати їй лекції, а про лист не згадала ні єдиним словом. Вона ніби не читала, не бачила і не чула про його. Мулило Горбацькому заговорити про се, але-ж було так незручно, так не до речі, що мусів він заховати свої думки на далі і обмежуватись тільки уроками, — так він і зробив.

Не минуло ще й місяця, а Уляною Іванівною цілком уже запанувало нове життє. Будинок її був проданий, гроші отримані, розділені на три роки університетського життя: одна частка захована була в шухлядку, а дві — положені до банку. Латинська та французька мова опанувала увесь Затишок: мова українська чула ся тільки тоді, коли Уляна Іванівна зверталась до своїх наймитів, або приходив до неї хто небудь з селян. Французької мови учила її подруга, що мала нагоду прожити в Парижі два роки, а через те напрактикувалась і володіла нею не згірше Горбацького. Уляна Іванівна була учениця щира, здатна і лекції свої знала навдивовижу. Горбацький приїздив у Затишок раз на тиждень і тілько дивував ся тим успіхам, які констатував що разу в обох мовах.

Постанова Уляни Іванівни їхати за границю в університет, серіозне готовленнє її до сього і завсіди цілком сторонні бесіди не давали Горбацькому жадної підстави завести річ про лист Мисака і наблизитись сією стежкою до тих плянів, які виробив він по смерти Максима Петровича і був певний, що здійснить їх. Йому дуже подобала ся Уляна Іванівна і він вірив, що вона не відмовить ся вийти за його замуж. Мисаків лист, здавало ся Горбацькому, мусів був перекинути до гори дном усї постанови Уляни Іванівни, а тимчасом нїчого такого не виходило; далї — була така думка, що Уляні Іванівнї обридне возитись з учебниками, що вона кине їх найдалї через тиждень, але й тут була сама тілько помилка. Цілий ряд помилок великих і дрібних утворював Горбацькому перешкоду за перешкодою і чим більше набиралось тих перешкод, тим більше дивував ся він дивлячись на Уляну Іванівну, роздумував, розмірковував про неї і мовчки закохував ся все дужче тай дужче. Не раз і не пять разів прагнув він поговорити з Мисачихою по душі, по щирости, висловити їй усї свої пляни, бажання, запитати, чи згодить ся вона стати дружиною його, припинити поїздку за границю, залишити лєкциї латинської мови, але-ж Уляна Іванівна що разу відходила від такої теми о стілько далеко, що було-б просто нерозумно, неввічливо раптом збочувати на таку річ, як сватаннє. Днї минали за днями, Горбацький почав уже втрачати надію на здійсненнє своїх плянів і бажав довідатись хоча-б про те, чи думає про його Уляна Іванівна хоч що небудь? Чи тліла в її душі хоч невеличка іскорка любови, симпатиї, або якого иньшого приємного для його почуття? Поясняючи лєкциї латинської мови стежив він за кождим рухом, за кождим словом, за поглядом Уляни Іванівни, та тілько нї в чому не знаходив бажаної йому відповіди. Вона поводилась з ним так само, як з о. Миколаєм, зо своєю подругою Вірою, з дїдом Омельком, з першою-лїпшою людиню — і не можна було спостерегти жадної рїжницї нї в чому.

Так стояла справа і такою здавала ся з надвірнього боку Уляна Іванівна, а в дійсности — в душі її було коли не більше, то вже запевне не менше такого самого почуття,

яке не давало спокою і Горбацькому. Ріжниця була тілько в тому, що Уляна Іванівна ясно бачила те, що дїялось в душі Горбацького, сама-ж вона уміла так глибоко ховати свої почуття і так пильно стежила за сим, що иноді сама дивувала ся такій своїй умілости, але-ж тактики своєї не відміняла. Вона бояла ся видати себе, бо знала добре, що досить було дати найменший привід до зрозуміння її почуття, або найменше право порушити про се розмову, так тоді трудно буде поручитись, що досягне вона виразно виставленої мети своєї зробитись лїкарем, а сього їй дуже і дуже бажало ся. Здобути права лїкаря і оселитись тоді на селї — се була для неї така висока, така щиро бажана мета, що вона спроможна була все охвірувати для неї. Одна тілько думка про те, що з правами лїкаря вона і сьміливо і певно працювати-ме на користь отому темному народови, отій убогій масї, з душею якої вона злила свою душу, сама тілько думка про се робила її щасливою.

Наступив місяць серпень. Се був пятий місяць працї над мовами французькою та латинською. І ту і другу мову Уляна Іванівна опанувала за сей час уже досить добре і коли залишало ся ще чимало деяких гріхів, так то вже була над ними така праця, яку Уляна Іванівна легко могла провадити сама і довести її до бажаних наслїдків. Мисачиха подякувала своїм учителям і поїхала добувати заграничного пашпорта; вона поклала їхати за кордон в сьому самому місяцї, не відкладаючи. Цїлий тиждень згаяла вона, поки нарештї виправила собі пашпорта і повернулась у Затишок ладнати ся в дорогу.

Зробивши ріжні порядки у власному господарстві та заплативши Улитї, вона заявила дїдови, що до приїзду свого лишає його у Затишку самого і доручає йому усе господарство, сама-ж виїде через два-три днї і повернеть ся тілько по веснї. Стурбований дїд Омелько, а за ним і Улита, запитали свою паню, куди і чого вона так на довго їде, але Мисачиха пояснила їм коротко, що поїде за границю, і розпочала лаштувати ся в дорогу. Коли вже все було налагоджене, Уляна Іванівна визначила собі день виїзду 15 серпня, а на 14 — запросила до себе на прощанне

своїх найблизших приятелів, межи якими був, звичайно, і лїкар Горбацький.

Гості запрошені були на третю годину дня, але-ж Горбацький приїхав о першій годинї і, видно, був дуже схвильований, бо не міг навіть удавати з себе спокійного. Уляна Іванівна робила вигляд нїби не помічала того, а тимчасом серце її трівожно билось, по тїлу пробігав то огонь, то холод, і вона нарештї запитала Горбацького дружнїм, теплим та ласкавим голосом:

— І чого ви хвилюєтесь так, мій друже любий?

Запитанне, а особливо слова „мій друже любий“ так глибоко вплинули на Горбацького, що у його замутилось в очах і він ледви промовив:

— Уляно Іванівно! Не їдьте, не кидайте мене!

Голос Горбацького напоєний був такою любовю, такою пошаною і разом з тим глибоким власним горем, що Уляна Іванівна замісць відповіди, мовчки опустила на груди свою голову. Серце у неї так забило ся, що нїби хотїло вискочити з її грудей, а думки хитались, вагались, плутались і живе слово не виривало ся з її уст. Горбацький тимчасом заспокоїв ся трохи, набрав ся сьміливости і говорив далї:

— Уляно Іванівно! Чи маєте ви хоч крихту співчуття до мене? Коли маєте — не покидайте мене, не мучте, не робіть з мене нї на що нездатної людини.

— Поїду, мій голубе, поїду!... Так не можна!... — раптом проговорила Уляна Іванівна. Голос її був схвильований, мягкий і нерішучий.

— Я-ж сам лїкар, я буду все робити; віддам усї свої сили на любе вам дїло, нїколи не попрікнете ви мене в недбальстві.

— Вірю вам, але вдвох ми більше зробимо... Я кохаю вас, чи-ж мало вам сього?... Кохаю глибоко, щиро; знайте се і не затримуйте мене; не робіть тієї шкоди, якої згодом нїчим поправити не можна буде.

— Уляно Іванівно, коли я такий щасливий, коли справдї любите ви мене, кохаєте — перевінчаймось і їдьте тодї до університету.

— О, ні! Я так не хочу! Я так не можу, не люблю... Я або вся, або нічого!

У Мисачихи блиснули очи, постать вирівнялась, вернулась сила волі, енергія і вона рішуче додала:

— Їду, конче їду! І не просіть і не вмовляйте мене!

Горбацький розігнав ся щось говорити, але почув ся голос о. Миколая і він замовк.

— Доброго здоровля будучому лїкарю! А, тут і дійсний лїкар є! Моє поважанне, моє поважанне! — весело вигукував о. Миколай, витаючись з господинею та її гостем. — А се моя жінка, — жартовливо рекомендував він Марусю Павлівну і звернувшись до Уляни Іванівни, додав: — Ну, що? Вияснилось уже, на які то гроші було вам оповіщенне з почти?

— Ще не вияснилось, але ось-ось повинен повернути ся дїд Омелько з учителем і всї вкупі побачимо, що воно за диво! — відповіла Мисачиха.

— Що-ж то за оповіщенне таке дивне? — запитав Горбацький і досї ще нерівним, незаспокоєним голосом.

— Уявіть собі, — цїлком спокійно заговорила Уляна Іванівна, — учора принесли менї оповіщенне на 500 карб. грошей для мене! Що воно, від кого, для чого і на що — нїяк зрозуміти не можу.

— Я думаю, що се наш дїдич досилає ще одну свою частку на яке небудь дїло! — догадувалась Маруся Павлівна.

— Так на що-ж би він пересилав їх почтою, коли простїйше міг би зробити се, — завважила Мисачиха.

— То правда, — згодилась матушка.

На дворі тимчасом заторохтїли колеса і до господи увійшли дві подруги Уляни Іванівни: Віра, що вчила її французької мови, і друга, ще ґімназияльна щира приятелька Олександра. Гостї привитали ся, сїли до столу і завязали бесїду про життє у Франциї, куди збирала ся їхати Уляна Іванівна. Через пів години приїхав нарештї і учитель з дїдом і обидва вони увійшли до їдальнї.

— Ну, що? — запитали всі.

— Кажуть вони, що лист від покійного пана нашого, — поспішив пояснити старий Омелько і додав: — Навмисне і я прийшов, щоб запевнитись; можна менї, Уляно Іванівно, дозволите?

Мисачиха кивнула головою і взяла від учителя лист.

— Менї здаєть ся, що почерк Максима Петровича, — подаючи лист потвердив учитель.

Адреса на ковертї надписана була справдї рукою Мисака. Уляна Іванівна хутко розірвала коверту, викинула на стіл пять сотенних папірців і нишком перечитала лист. Коли вона читала, лице її мінило ся, руки тремтїли, нарештї підвела вона голову і промовила:

— Лист від Максима Петровича, се дїйсне.

— Що ви? Що ви? Та невже-ж правда? — загомонїли всі і прохали показати листа.

— Листа прочитати вам не можу, а показати почерк можна. І Уляна Іванівна показала всім останні стрічки листа і виразний підпис Мисака.

— А може підробив хто небудь під його руку? — звернув увагу о. Миколай.

— Нї, нї, нї! Се від його, від Максима Петровича! Усього листа я не прочитаю вам, а місця його такі, — Уляна Іванівна пробігла очима по листу і прочитала: „А отсе посилаю тобі, моя люба, 500 карб. і раю і прошу тебе не покинути, не занехати твоєї мети — їдь до університету, зроби ся лїкарем і щирою та користною дїяльністю своєю окупи й мою довголїтню бездїяльність, загладь вину мою перед народом нашим, якому не вмів і не встиг послужити я, але-ж бажав сього, усїєю душею бажав. Прошу тебе не стїсняти ся дуже; в країнї вічного безтурботного спокою великих грошей я не маю, але скінчити університет стане для тебе. На той рік я знову запоможу тобі і, коли Господь тобі поможе, то ти й досягнеш бажаної мети...

„Витаю усїх тих приятелїв моїх, що не встигли ще забути про мене.“

Гості тимчасом оглядали коверту і прочитали на печатках „Харківська почтово-телеграфна контора“. Усім відомо було, що в Харкові жив Мисаків приятель і всі зрозуміли, яким чином надійшов Мисаків лист з того сьвіта. Гості завязали межи собою живу бесіду, кождий висловлював свій погляд на покійного Мисака, хвалив його добре серце, турботи про інтереси Уляни Іванівни, кождий висловлював також свої догадки про те, через що саме такий, а не иньший плян виробив собі покійний Мисак для пересилки грошей і що хвилини звертали ся до Мисачихи, щоб вона підкріпляла того або иньшого в його догадках. Не зрозумів тілько дід Омелько такої дивовижі і просив паню пояснити йому.

— Все, дїду, розкажу, все, та тілько не сьогодня, а завтра, — пояснила вона дїдови.

Старий Омелько вийшов. Уляна Іванівна звелїла подавати обід, витала своїх гостей, але була схвильована, неспокійна, хоча і не видавала сього. Що дїяло ся в душі Уляни Іванівни, трудно було зрозуміти, але-ж видно було, що ваганням її про те, чи їхати, чи не їхати — настав кінець, бо сидячи за столом і замисливши сь на декілька хвилин, у неї мимоволї зірвались з уст такі слова:

— Поїду, конче поїду! Ніхто і ніщо не затримає мене! Сам Максим Петрович благословить мій путь...

XIV.

Коли гості пороз'їздились, Уляна Іванівна ще раз перечитала Мисакового листа і довго над ним думала. Зміст непрочитаної частини листа був точнісенько такий, як і в тому листі, що передав їй Горбацький після смерти Максима Петровича. Уляна Іванівна рішала тепер питанне: чи виходити замуж за Горбацького, чи ні? Під сьвіжим враженнєм останнього листа перед очима її пробігло усе коротке житте і дїяльність її чоловіка. Мало зробив він користи на селї, але-ж він був щирий, добрий і чесний. За що і за які вчинки могла-б вона докорити свого покій-

ного чоловіка? За довгу бездіяльність його? Але-ж до пятьдесять літ він був самотній, одинокий; він був покидько. Останнє в усьому виправдувало його. А що він кохав її, про се і думок не може бути. Що ладен був цілком віддати ся народови — се сьвідчить і нещасна поїздка його за лїкарем і останні турботи про медичні знання та права своєї жінки... Листи його до Горбацького і до неї — чи се-ж не сьвідок високоблагородної душі його? Він страждав, болїв серцем, що вгадував взаємні симпатиї Горбацького і її, а тимчасом умів придушити в собі усї ті болї, усї турботи і щиро, від душі благословляє їх на шлюб. Уявив ся Уляні Іванівні і лїкар Горбацький... Образив він її, не пошанував її гідности, самолюбства, але-ж вона кохає його, кохає і він... Не їхати, значить, за кордон, не добувати собі знання і права лїкаря, віддатись коханню, скористуватись життєм для себе у молодий свій вік... Скористуватись? Задля себе скористуватись? Занехати бажання Максима Петровича, свої власні, віддати перевагу шлюбу, а не університету, скінчити вік жінкою, матїрю, а не лїкарем у отсьому рідному селї, межи отсїєю темною, але рідною масою?... У Мисачихи била ся кров у жилах, туманило ся у очах, але вона нїяк не могла розвязати сього питання. Перевінчатись, казав Горбацький, і тодї поїхати. О, нї! Вона не здатна дробити своє почуттє, своє коханнє!... Одружитись здобувши права лїкаря, то-б то через декілька років — та чи можливо-ж се? Чи може вона разом віддатись і науцї і коханню? Одночасово думати про зміст лекций і про коханнє до Горбацького? Та чи й ждати-ме сам він декілька років? О, нї! Се рішати треба так, або так.

Другого дня ранком покликала вона де себе дїда Омелька, перечитала йому того листа, що отримала вчора, перечитала й того, що передав їй Горбацький, пояснила дещо старому, а потім обидві свої руки поклала дїдови на плечі і дивлячись йому у очи, запитала:

— Дїду, скажи менї по правдї, по совісти: чи виходити за лїкаря Горбацького, чи нї?

Дід подумав трохи і відповів:

— Виходьте, пані, і простіть мене, старого, що я тоді образив вас!

— Я, діду, не серджу ся! — відповіла Уляна Іванівна.

* * *

Через декілька днів вона була вже у Франції, урядила всі свої діла і коли цілком уже заспокоїлась, першим чином перечитала ще раз листи свого чоловіка, ще раз подумала над ними і відповіла нарешті на нерозвязане своє питанне:

— Ні, за Горбацького замуж я не піду!

Відповідь її була тверда, рішуча і непохитна.

Денис (В. Ільницкий). З ріжних країв і народів . .	—·20	зр.
Дзвінок, письмо для дітий р. 92, 93 94 95. 96, 97, 98 по	3·00	„
Дікенс Кароль. Два міста повість з англійського . .	2·00	„
„ „ Новорічні дзвони, повість з англійського	—·60	„
„ „ Оліверъ Твіст, „ „	1·30	„
Доде Альфонс. Набоб, роман з французького . . .	2·70	„
„ „ Фромонт молодший і Ріслер старший .	1·80	„
„ „ Королї на вигнаню. Роман . . .	— 60	„
Достоєвський Федір. Вина і кара, повість 2 томи . .	4·00	„
Драгоманов Михайло. Про галицькоруське письменьство	—·12	„
„ „ Австро руські спомини, 5 частий (перша і друга часть вичерпані).	—·50	„
„ „ Z dziejów liberalizmu w Rosyi .	—·30	„
„ „ Чудацкі думки укр національну справу	—·50	„
Дрозд. В гостях добре, дома ліпше, повість . . .	—·50	„
Еберс Юрий. Homo sum, повість з нїмецького . .	1·20	„
Едварс. Стефан Лаврентий, повість	2·70	„
Еркман-Шатриян. Панї Тереса. повість	—·80	„
Етнографічний збірник том I. II III. і IV. по . . . (том V. друкує ся)	1 50	„
Загірня М. Жанна д Арк, оповіданне	·10	„
„ Про Авраама жидовина і Федора Християн.	—·10	„
Закон о загальнім ополченю	—·45	„
Заклиньский Р. Чи можна Федьковича Косованом звати?	—·20	„
Залуквич (В. Масляк). Аристократи	—·20	„
„ Поезиї том II.	—·80	„
„ Кандидат	—·15	„
Заневич Іван. Знесене Панщини в Галичинї. I. . .	—·60	„
Записки наук товариства ім. Шевченка том I-XXV. по (томи дальші друкують ся)	1·50	„
Заревич Федір. Боднарівна драма народня . . .	·10	„
Збірник фільол. секциї том I. Я. Конишський. Тарас Шевченко-Грушівський. Хронїка його житя . (т. II друкує ся)	1·50	„
„ іст. фільоз. секциї т. I (друкує ся).		
„ природн. лїкарськ‹ї секциї т. I і II. по .	1·50	„
т. III вип. 1 і 2 по	1·00	„
„Зеркало“ з року 1890, 1891, 1892 по	2·00	„
Зїньківський Трофим. Твори том I і II по . .	1 00	„
Золя Еміль. Мрія, повість з французького . . .	1 00	„
„ „ Довбня. Дрібна-бібліотека . .	—·20	„
„Зоря“ письмо літературно-наукове р. V, VI без біб. по	3 00	„
„Зоря“ письмо літературно-наукове VIII, IX, X і XI по	5 00	„
„ „ „ ілюстроване р. XII, XIII, XIV. XV, XVI, XVII, XVIII по	6·00	„
З чужих зїльників, збірник оповідань	1·40	„
Іловайський Д. Княжий період України Руси т. I до Володимаха	1·60	„
„ Княжий період України Руси т II до Данила Галицкого	1 80	„
Ільницкий Б. Читанки, 1, 2, 3 і 4 по.	—·10	„
І. Н. О вихованю, підручник для женщин . . .	—·30	„
Йокай Мавр. Новий дїдич 2 томи, роман з угорского .	1·50	„
Калитовский Ом. Др Материяли до літератури апокрифічної	·35	„
Карпенко Карий (Ів. Тобилевич). Драматичні твори .	1· 0	„
„ „ Драмы и комедіи. Одесса ч. I. . .	2·30	„
„ „ „ „ „ „ II. .	2·30	„
Качала Степан. Коротка історія Руси	1·20	„
„ „ Похід Собіского під Відень . . .	—·20	„

B-1860
1986 1992

Квітка Григорий. Маруся, повість	-·10	зр.
Кельнер Л. др. Історія педагогії	— 60	„
Кенан Юрий. Сибір. 2 части	1 20	„
Кірі Ганна. Замок Делї, повість	2 50	„
Колесса Олек. Др. Шевченко і Міцкевич, студия	1·00	„
„ „ Юрий Косован	—·30	„
„ „ Тарас Шевченко Промова К. О. виголошена у Львові на 37 років смерти поета	— 10	„
Конiський Ол Грішники, роман-хронїка	—·50	„
„ Оповідання	—·20	„
„ Т. Шевченко. Підчас висшого розцьвіту до арешту	— 20	„
„ „ На першому засланню	—·20	„
„ „ На другому засланню	—·20	„
„ „ В дорозї з заслання	— 20	„
„ „ В останні часи свого житя	—·20	„
„ „ Підчас перебування в Петербурзї	—·20	„
„ „ Підчас подорожі на Українї	—·20	„
„ Проба улаштованя хронологиї творів Т. Шевченка	—·20	„
„ Похорони Тараса Шевченка	- ·10	„
„ В день сьвятої волї	— 10	„
Короленко Володимир. Сліпий музика, повість	—·60	„
Костомарів М. Богдан Хмельницкий 4 томи	6 40	„
„ Гетьмановане Брюховецького	1·25	„
„ „ Виговського І. і Хмельницького Ю.	1·60	„
„ Дамяна Многогрішного	1·25	„
Костомарів М. Мазепи 2 томи	3·30	„
„ Самійловича	1·25	„
„ Історичні монографиї т. І.	2 00	„
„ Руська історія в житєписах ч. II і III по	—·30	„
„ Чернигівка, повість історична	—·70	„
„ Кудеяр повість історична	1·50	
Кобриньска Наталя Наша доля ч. I, II і III по	-·50	„
„ „ Вінок. Жіночий альманах	2·—	„
Коцюбиньский Мих. Для загального добра, оповіданне	—·20	„
„ „ Пе коптьор, оповіданне	—·10	„
„ „ Хо, „	— 10	„
„ „ Задля хазяйства „	—·10	„
Кропивницький Марко Титарівна, драма	—·20	„
Кулик Володимир. Писання	— 10	„
Кулїш Панько. Крашанка	—·20	„
„ „ Хуторна поезия	—·50	„
„ „ Чорна рада хронїка повість)	—·80	„
Кобиляньска Ольга. Природа, оповідане	—·30	„
„ „ Царівна, повість	1·30	„
„ „ Некультурна	—·30	„
Ланьска. Обрусителї, повість з великоруського	-·60	„
Левенко Вол. Пани й люде, роман	—·80	„
„ „ Per pedes Apostolorum, образки з житя	—·30	„
„ „ Солдатський розрух	—·10	„
Левицький Ів. Нечуй. Кайдашева сїмя, повість	—·50	„
„ „ Микола Джеря, повість	·80	„
„ „ Навіжена, повість	—·20	„
„ „ Над чорним морем, повість	—·90	„
„ „ Не той став, повість	-·30	„
„ „ Повісти і оповіданя	—·30	„
„ „ Поміж ворогами	—·50	„
„ „ Попались, драмат. картинки	-·10	„

2005

607609

B1866

B 1.866